

ВОЛОДИМИР СІЧИНСЬКИЙ

**ПАМ'ЯТКИ
УКРАЇНСЬКОЇ
АРХІТЕКТУРИ**

бібліотека українського мистецтва

uartlib.org

ВОЛОДИМИР СІЧИНСЬКИЙ

**ПАМ'ЯТКИ
УКРАЇНСЬКОЇ
АРХІТЕКТУРИ**

I

ФИЛАДЕЛФІЯ

1 9 5 2

Видавництво „Америка“

Printed by "AMERICA", 817 N. Franklin St., Philadelphia 23, Pa.

ПРИСВЯЧУЮ
СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТИ
МОГО БАТЬКА
ПРОФ. ЮХИМА СІЧЕНСЬКОГО
(1859—1937)
В 15-ТУ РІЧНИЦЮ
ЙОГО ВІДХОДУ
У ВІЧНІСТЬ

ПЕРЕДМОВА

Перегляд визначніших пам'яток української архітектури старокняжої доби, первісно уміщений у популярному тижневику, спрямовував автора до обмеженого розміру тексту, ілюстрацій і самого характеру викладу. Помимо того, автор прагнув у головніших обрисах торкнутися найважливіших проблем, зв'язаних з українською архітектурою, зокрема характеристики пам'яток, їх генези, розвитку, мистецьких і технічних особливостей. Хоч характер оглядів давав можливість спинятися лише над окремими, важнішими пам'ятками архітектури, все таки в поодиноких випадках намічено еволюцію розвитку української архітектури, її тяглість, значення і впливи в історії культури й мистецтва цілого територіального комплексу Європи. Таким чином, деякою мірою, будуть задоволені вимоги глибших студій архітектури, і то навіть для фахівців.

Брак, на нинішній день, більших, загальних оглядів української архітектури, спонукав автора випустити цю книжку і в такому обмеженому вигляді. А це тим більше, що велика Історія української архітектури, виготовлена автором у розмірі коло 12 друк. аркушів, вже більше двох десятків років не може дочекатися друку. Автор зміг випустити лише альбом до цієї Історії, під назвою „*Monimenta Architecturae Ucrainae*“ (Накладом автора, Прага 1941, табл. 64 з 300 рис.), але і це видання вже вичерпане. За браком належної кількості ілюстрацій, автор примушений у цій книжці відсилати читача до згаданих „*Monimenta*“.

Треба сподіватися, що і це мале видання виконає своє завдання — підручного огляду пам'яток української архітектури.

Первісно ці огляди були друковані в тижневику „Шлях“ (Філадельфія 1951), завдяки прихильности Вп. редактора Др. П. Ісаєва, що цінив вагу таких оглядів.

При сприятливих умовах, вийдуть ще два інші зошити „Пам'яток української архітектури“, що таким чином охоплять цілість української архітектури всіх часів і всіх українських земель, в їх найголовніших, найхарактеристичніших і найкращих зразках.

А в т о р

Ротонда в Херсонесі 600 року

Найстарші пам'ятки української архітектури сягають IV—IX століть, коли починає творитися українська етнічна група та осередки національного життя. На місці давніх грецьких кольоній на Причорномор'ї, зокрема на Приозов'ю, Кубані і Криму, зусилюється староукраїнський (словянський) елемент та розвивається ранньо-християнське будівництво. Найстарші пам'ятки цього мурованого будівництва походять з Херсонесу (Корсуні, коло сучасного Севастополя), вже з кінцем IV стол., себто з того самого століття, коли повстали християнські храми в осередку християнства на Сході — в Сирії і Малій Азії і значно скорше, ніж в цілій західній і середній Європі.

На Криму і особливо в Херсонесі досі знайдено понад 30 руїн церков старохристиянських часів, IV-X століть. В останні роки знайдено також кілька церков при розкопах на Приозівському побережжі, що

теж походять з VI-VIII століття.

Найстарші храми Херсонесу в заложенні мали форму рівнораменного хреста. Подібним типом були округлі будови — так звані ротонди. Одна з таких найстарших ротонд Херсонесу походить з-перед 602 року, значить має найменше 1250 років! Вже самий вік цієї будови збуджує великий інтерес до цієї пам'ятки, яка не має собі рівної в цілій західній і центральній Європі.

Херсонеську ротонду вперше відкрили в 1877 році, заходами Одеського Товариства історії і старовини. Знайшли її на березі моря, коло великої базилики, правдоподібно катедральної церкви, VI-VII стол. Перші дослідження ротонди перевів у кінці XIX стол. французький військовий інженер на російській службі Берте-Делягард. Хоч був він лише аматором архітектури, проте розумів значення пам'ятки і завдяки йому ми можемо собі уявити цю вишукану

ково цінну пам'ятку старохристиянської архітектури.

Як свідчить долучений плян Берте-Делегарда, основа будови мала округлу форму з чотирма раменами — апсидами на 4 сторони світу, що творили рівнораменний хрест. Посередині будови був мармуровий округлий басейн з викутим хрестом на дні басейну. З того археологи прийшли до висновку, що це була хрестильня (баптистерій) при головній церкві Херсонесу.

Завдяки особливому випадкові можна було встановити дуже точно час будови ротонди. Підчас розкопів 1901 р. в рурі, що вела з купальні, і через яку витікала вода, знайдено візантійські монети. Найстарша з монет 375 року і найновіша 602 року. Як відомо, в старохристиянські часи був звичай хрестити дорослих людей. Під час хрещення, звичайно, кидали „на щастя” монети до купальні. І так, деякі монети, через напір води в рурі, посунулися до рури і там переходили майже півтори тисячі років! На підставі цієї рідкої знахідки, дослідники прийшли до висновку, що будова постанала перед 602 роком. Відомий англійський дослідник Причорномор'я Е. Міннс датує ротонду 600 роком.

В кінці минулого століття

херсонеська ротонда ще збереглася до висоти вікон, а східна стіна (з вітгарем) досягала 4 ярдів і мала три збережені вікна, з півокруглими луками (арками). Розмір будови досить великий (коло 14,5×13 ярдів), так що більше нагадує церкву ніж каплицю. Ротонда побудована з чергуванням верств каменя і цегли, що свідчить про візантійський спосіб будівництва. Плосквата, майже квадратова, цегла, на думку Делягарда, трохи меншого розміру від царгородської і близько стоїть до римської і равенської. Стіни були обложені мармуровими плитами, з рештками мальовил (т. зв. мозаїка і фреска). Долівка виложена різнокольоровими плитками. Були також сліди склепіння над апсидами.

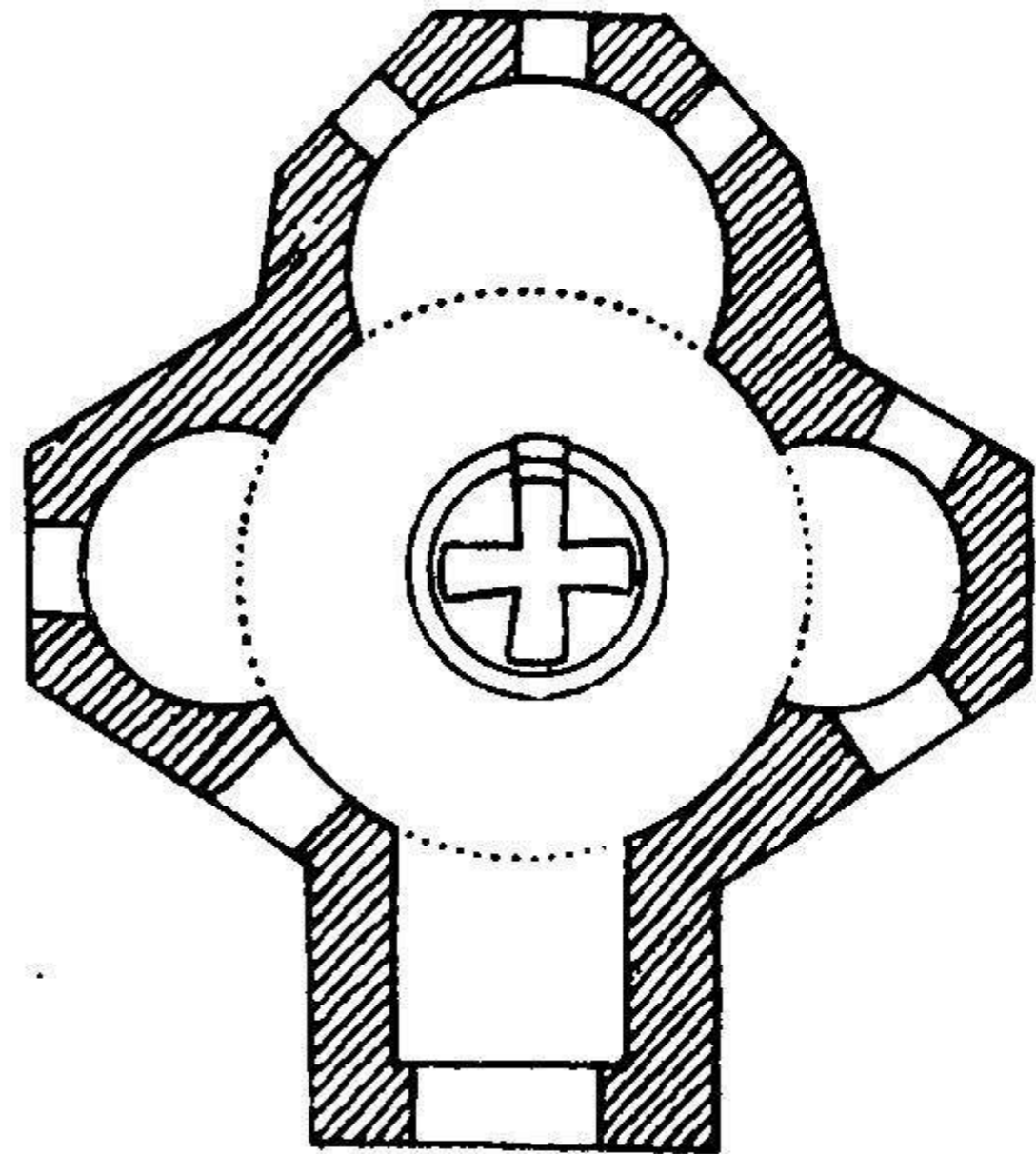
Тепер з цілої будови не залишилося ані сліду, через безглузді розкопи і недбальство російської адміністрації. Вкінці XIX стол. в офіційних російських колах повстав проект будови в Херсонесі церкви св. Володимира. За цю „церкву Володимира” російські археологи обрали руїну одної хрещатої будови в центрі міста. Але під час будівництва нової церкви в 1891 році, не тільки розібрали цю стару „церкву Володимира”, але багато інших цінних пам'яток старохристиянського будівництва і поміж ни-

ми ротонду 600 року! З матеріалу тих дорогоцінних старохристиянських храмів власне побудовано нову церкву у псевдо-візантійському стилі. Згодом Берте-Делягард довів, що коли князь Володимир Великий дійсно хрестився в Херсонесі, то власне в цій баптистерії 600 року, яку новітні російські „археологи” розібрали для будови „Собору Володимира”.

Дуже давня дата ротонди в Херсонесі, в парі з оригінальним пляном і високою технікою виконання, робить цю пам'ятку незвичайно цінною. Давніших, подібних будов ні на Сході, ні на Заході Європи не знайдено. Форма будови у вигляді „жирового асу” (т. зв. триконх) була відома в античному римському будівництві (Вілля Адріяна) і катакомбах св. Калікста. В середньовіччі зустрічається в Царгороді, Вірменії, в цвинтарних каплицях і навіть церквах західної і центральної Європи, особливо в середньому Подунаю. Але всі ці будови середньовіччя новіші за херсонеську ротонду. Дехто з учених думає, що ротонду у Херсонесі (за нашими літописами „Корсунь”) будували за зразками Сирії і Малої Азії, що були невичерпним джерелом для грецького античного і старохристиянського мистецтва.

В Україні старокняжої доби XI—XIII століть маємо цілий ряд ротонд: у Вишгороді коло Києва, Галичі, Горянах коло Ужгороду й у Володимирі Волинському. Відмітимо, що хре-

Плян ротонди, збудованої в Херсонесі (Корсуні) на Криму, 600 р.

щата ротонда, відкрита в Кракові на Вавелю в 1917 р., правдоподібно XII стол., дуже нагадує херсонеську ротонду 600 року. Наскільки тип ротонд був поширений в Україні, свідчать рисунки хрещатої ротонди на фресках XI ст. св. Софії в Києві і на фресках каплиці св. Хреста на Вавелю в Кракові, які виконували українські малярі в 1470 році. Все це підтверджує стару традицію хрещатих (центрального заложення) церков в Україні, що згодом розвинулися в прекрасні зразки української архітектури.

Церква VIII століття в Керчі

Зі всіх старохристиянських храмів північного побережжя Чорного моря, порівнюючи, найкраще збереглася церква Св. Івана Предтечі в Керчі на Криму, що походить з VIII ст. Місто Керч, коло морської протоки, що лучить Чорне й Озівське море, було відоме ще в найстарші грецькі часи під назвою Патикапеї, і в кількох століттях перед і по Хр. було осередком Понтійської, а згодом Понтійсько-кимерійської держави.

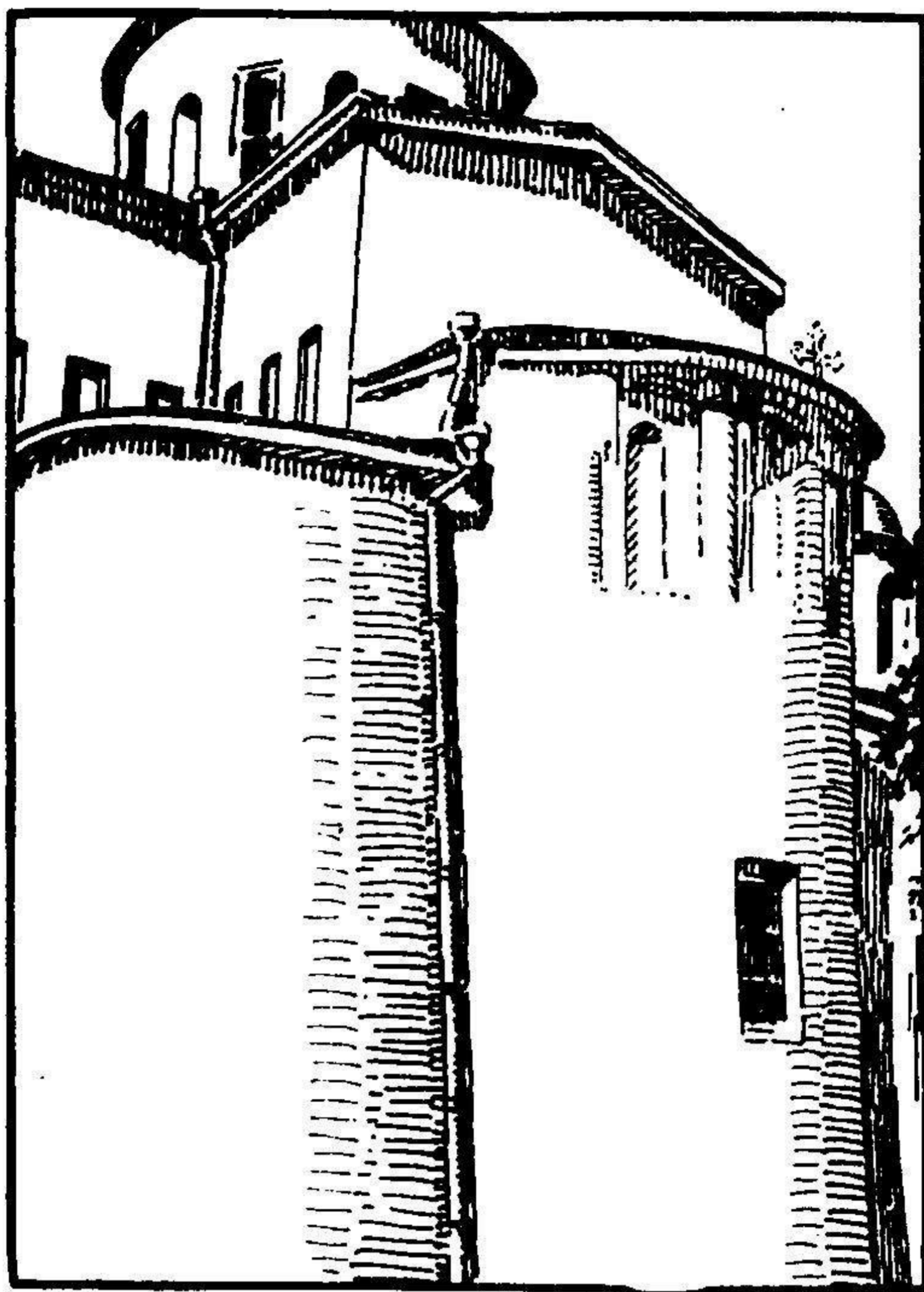
Церква св. Івана в Керчі незвичайно цінна пам'ятка, як своєю давниною, так і формою. Основу, головну масу будови, творить рівнораменний хрест. Вільні 4 кути хреста заповнені трохи нижчими приміщеннями, що служать як доповнення, (захристія, притвори) цілої будови. Рамена хреста перекриті склепінням півокруглої форми, що назверх покриті дахом на два схили.

На перехрестю рамен хреста, посередині будови, підносить-

ся струнка баня на високому підбаннику (стілки бані). Підбанник має 8 вузьких, високих вікон і 8 ниш поміж ними. Сама баня теж перекрита сферичним склепінням. Баня з підбанником спираються на чотирьох луках (арках) і чотирьох мармурових кольонах всередині будови.

Цей досконалий спосіб будівельної техніки зі склепіннями і банями, що дає всередині будови багато вільного простору і світла, приходить на українське Причорномор'я дуже рано і значно скоріше, ніж в середній і західній Європі. Свідчить він про візантійську умілість, що йшла на Україну через Сирію і Малу Азію. Найбільше подібні до керченської будови дві церкви в Трапезунді на Анатолійському побережжі Чорного моря, а саме церква св. Анни VI—VII стол. і т. зв. Накхин-Джамі, — турецький мечет, перероблений з християнської церкви.

Про час збудування церкви

Церква св. Івана Предтечі в Керчі, VIII. ст.

в Керчі свідчить грецький надпис на одній з кольон, який знайшов і прочитав український дослідник Мазуркевич у 1840 р.: „Тут упокоївся раб Божий Киріяк, син Юрія... представився місяця іюня 3-го (дня) години... 10, (року) від Адама 6260”, с. т. року 752 від Р. Хр. Ріжні автори, що писали про цю церкву, як Латишев, єп. Гавриїл, Кондаков, Покришкін, Брунов, підтверджують давність цієї пам'ятки, що сягає доби перед повстанням Київської держави. Найновіший дослідник Брунов датує будову

навіть першою половиною VIII століття.

Порівнюючи з іншими пам'ятками архітектури, Святоіванська церква в Керчі зазнала не багато змін. Впродовж XIX ст. в деяких місцях були надбудовані стіни і баня. Первісно зовсім округла форма бані замінена гранчастою, добудовані хори, стіни потинковані. З первісних деталей треба відмітити подвійні (паристі) вікна і гостролучні форми ниш. Ця гостролучна форма повстала тут також значно раніш, ніж у Західній Європі, де вона стала

відома щойно в готичну добу XII—XIV стол.

Винятковою особливістю будови є те, що всі склепіння збереглися з часів заложення будови, себто вони стоять, так само як і ціла будова, непорушно повних 1200 років!

А треба ще підкреслити, що будова досить велика, навіть на сучасні відносини, розміру коло 8×9 ярдів і висока на 17 ярдів. Самий спосіб складання стін, з чергуванням грубих верств тесаного каменя і тонких верств цегли, також дуже міцний і досконалий.

Церква св. Івана Предтечі в Керчі дає повчальний приклад високого будівельного уміння, коли дух перемагає над матерією і підпорядковує матеріял своїм задумам. Таке враження має віруючий, особливо все-редині будови, де фізичні за-

кони матерії не тяжать над глядачем. Він відчуває вищість духа над матерією і в своїй молитві стає ближчий до найвищої істоти — Творця неба й землі.

Ще зовсім донедавна, церква св. Івана в Керчі мала дорогоцінні пам'ятки християнського мистецтва. Поміж ними були рукописні Євангелія й Апостол XI—XII століть, писані старогрецькою мовою.

Центральний тип заложення (пляну) керченської церкви став основою церковного будівництва в Україні старокняжої доби XI—XIII століть, зокрема в будовах Києва, Чернігова, Овруча на Волині, Галича. Тому церква св. Івана Предтечі в Керчі з VIII століття для нас особливо цінна, як перовзір української архітектури. Ця будова була справді предтечою українського будівництва.

Десятинна церква в Києві

Найстаршою мурованою церквою Київської Держави була церква Богородиці, більше знана під назвою „Десятинної”. Будова давно вже не існує на поверхні землі, але розкопані і досліджені її фундаменти, знайдені рештки стін, різьб і прикрас та історичні звістки дають певне поняття про первісний вигляд. Була це не тільки найбільша церква X століття в Україні, але величиною та технічними досягненнями перевищувала будови північної, східної і середньої Європи. Щодо сумежних до України земель, то не було ніякої будови, яка хоч здалеку дорівнювала б Десятинній церкві. В Чехії, Словаччині, Угорщині та по цілій Подунайщині були тоді лише невеликі округлі костели, а в Польщі і московських землях ще не вміли будувати мурованих храмів.

Місце Десятинної церкви — це найстарша частина Києва, де був акрополь з княжими палатами та іншими важливими будовами.

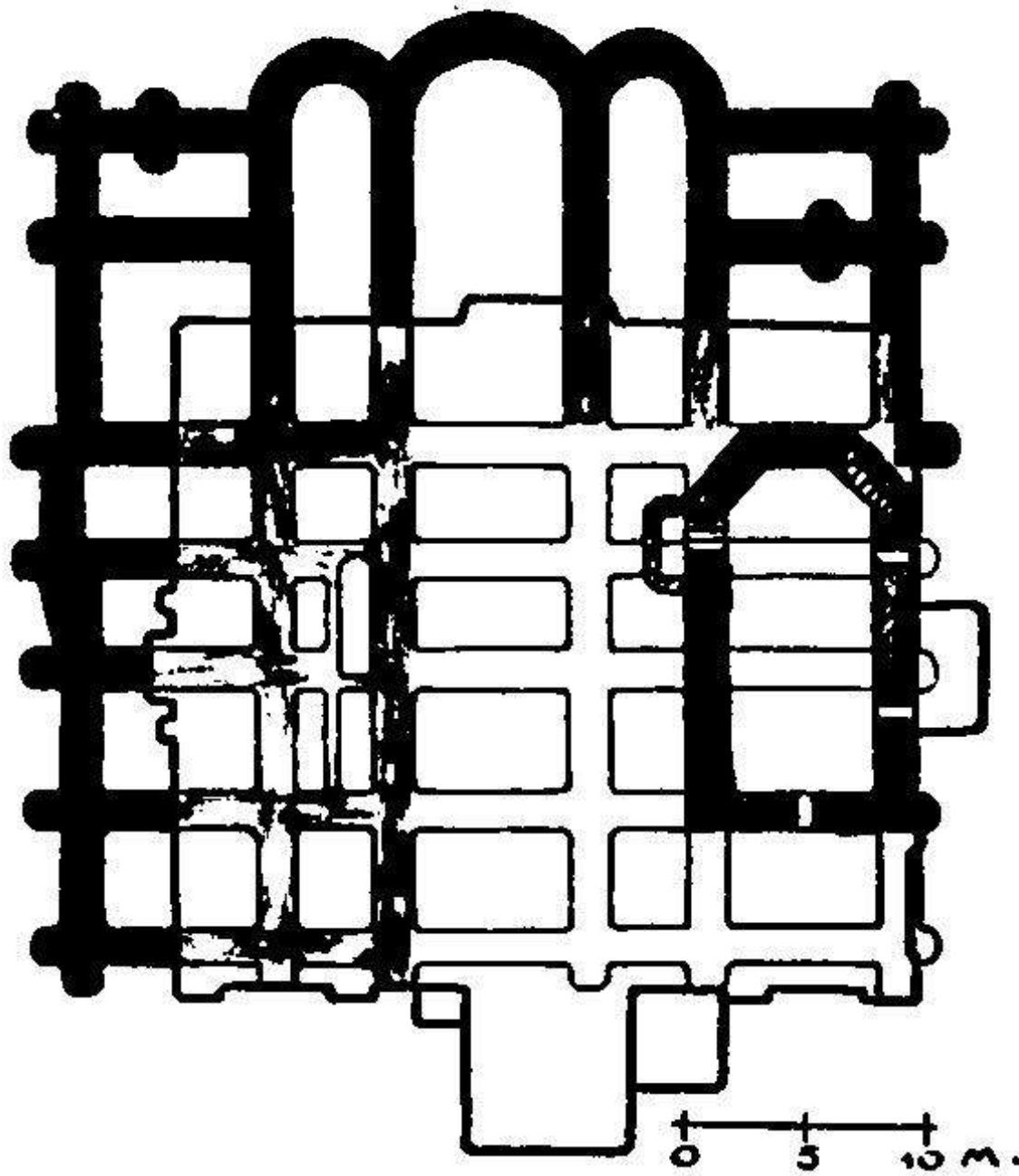
Іпатський літопис подає, що Десятинна церква була заложена в 986 році. Під роками 991-993 той самий літопис пише: „Володимир у живущю в законі крестьянь тїм і помисли создати каменюю церков святія Богородица і послав привезе мастери от Грьк. Заченшю здати, яко сконча зижда, украси ю іконами, і поручив ю Настасу Корсунянину, і попи Корсунския престави служити вь неї, вда у все еже бі взял в Корсуні ікони і ссуди церковния і крести”.

Хоч це свідоцтво літопису не треба брати дослівно, все таки постійне покликування на Херсонес (Корсунь, коло сучасного Севастополя на Криму) важне, як джерело поширення християнства і зокрема будівництва. Треба мати на увазі, що в Херсонесі, крім греків та інших племен, у X стол. був уже сильний староукраїнський (слов'янський) елемент. І коли при здобуванні Херсонесу кн. Володимиром у місті знайшовся визначний корсунянин На-

стас, що „зрадив” греків, то це свідчить досить вимовно, що Володимир мав там сильний ґрунт серед місцевого населення.

Існує переказ, що до Десятинної церкви Володимир Ве-

1169 р.
Москали
Напали на
Київ.

Плян Десятинної церкви у Києві. (Чорні місця — найстарші основи з X ст.; заштриховані місця — будова XVII ст., обведене місце новітня будова XIX ст.)

ликий привіз із Корсуня мощі св. Климентія Папи, де святий проживав на вигнанні і де помер. Цю відомість м. ін. подає „Хроніка” 1012—1088 рр. Тітмара, єпископа Мерзебурзького, називаючи Десятинну церкву церквою св. Климента. Далі наш літопис подає, що до Десятинної церкви перенесли тіло кн. Ольги, а коло церкви поставили будинки для духовенства і співаків („деместників”). На утримання церкви Во-

лодимир В. призначив десятину частину своїх прибутків, від чого будова стала називатися Десятинною.

З дальшої історії церкви наші літописи подають, що в Десятинній церкві в 1015 р. поховано Володимира Великого, впродовж XI—XII століть і інших українських князів. Після пожежі, церкву відновили в р. 1039. В р. 1230 пошкоджена землетрусом. В р. 1169 під час нападу на Київ суздальського князя Андрія, недоречно прозваного „Боголюбським”, за словами київського літопису, кн. Андрій „грабиша за два дни весь град. Подоле і Гору, і монастирі і Софію, і Десятинну Богородицю — і не бисть помилування нікому-же... І взята іменія множество, і церкви обнажиша іконами, і книгами, і колокола ізнесоша всі... і вся святині взяша бисть”. То саме робить в 1203 р. інший князь московських земель, Рюрик Ростиславич, що навіть зрабував одяг („порти”) похованих у Десятинній церкві перших київських князів!..

Підчас нападу Батия 1240 р., літопис оповідає про трагічну оборону Києва, коли оборонці і мешканці міста, шукаючи захисту від татар на київському акрополі, скупчилися на хорах і бічних галереях Десятинної церкви. Але поверхи не витри-

Руїни Десятинної церкви в Києві на початку XIX століття

мали, завалилися і багато киян загинуло під руїнами. Можна сумніватися чи справді була така велика руїна цілої будови. Правдоподібніше, що церква нищилася в наступні часи більше від недогляду і недбальства, як більшість київських будов доби руїни XIII—XV ст. Щойно в 1635—1647 роках Петро Могила побудував серед решток стін Десятинної церкви невелику церкву св. Миколи (див. рисунок плану).

Французький інженер Боплян, автор „Опису України”, говорячи про стан Десятинної церкви в 1640 р., подає, що стіни її були високі на 5—6 футів, вкриті грецькими написами.

Приблизно в такому стані церква збереглася до пол. XIX ст.

Руїни Десятинної церкви все викликували в українців великий пієтизм. Ще митр. Петро Могила вирішив її „викопати із мряки підземного і відкрити денному світлу”. Тоді знайдено саркофаг, що його П. Могила вважав за гробівець Володимира Великого. В новіші часи переводилися розкопи і дослідження в роках 1824, 1908—1911, 1919 і 1938 р., коли знайдено різні деталі будови, рештки мозаїк, фресок, ювелірські вироби, емаль тощо.

Та найбільшу шкоду заподіяли Десятинній церкві не татари, не війни, але „опіка”

Верхня плита саркофагу Десятинної церкви

російського уряду XIX століття! В початку XIX ст. російський уряд вирішив „відбудувати” церкву Володимира. Проєкт відбудови українського архітекта в Києві Андрія Меленського відкинули, а прийняли проєкт московського архітекта В. Стасова.

В той же час стіни первісної Десятинної церкви в поодиноких місцях досягали висоти 6 метрів (6 ½ ярдів), були покриті мозаїкою, фресками і написами (див. рис.). Отже при „відбудові” церкви в роках 1828—1842, всі ці дорогоцінні рештки стін зовсім розібрали і побудували нову церкву в чуждернацькому московсько-візантійському стилі. Дещо з деталей старих стін безладу вмурували в нову будову, дещо залишилося всередині нової будови. Решту перенесли до музею Університету (згодом до музею Лаври), а найцінніші речі з золота й срібла та дорогої емаль, особливо з розкопів

1908 р., вивезли до Петербургу (муз. „Ермітаж”).

Ця нова московська церква простояла до 1928 р., коли її, за наказом большевиків, зовсім розібрали. Після того провадилися розкопи старих фундаментів у 1938 р., але ще і досі не опубліковано вислідів.

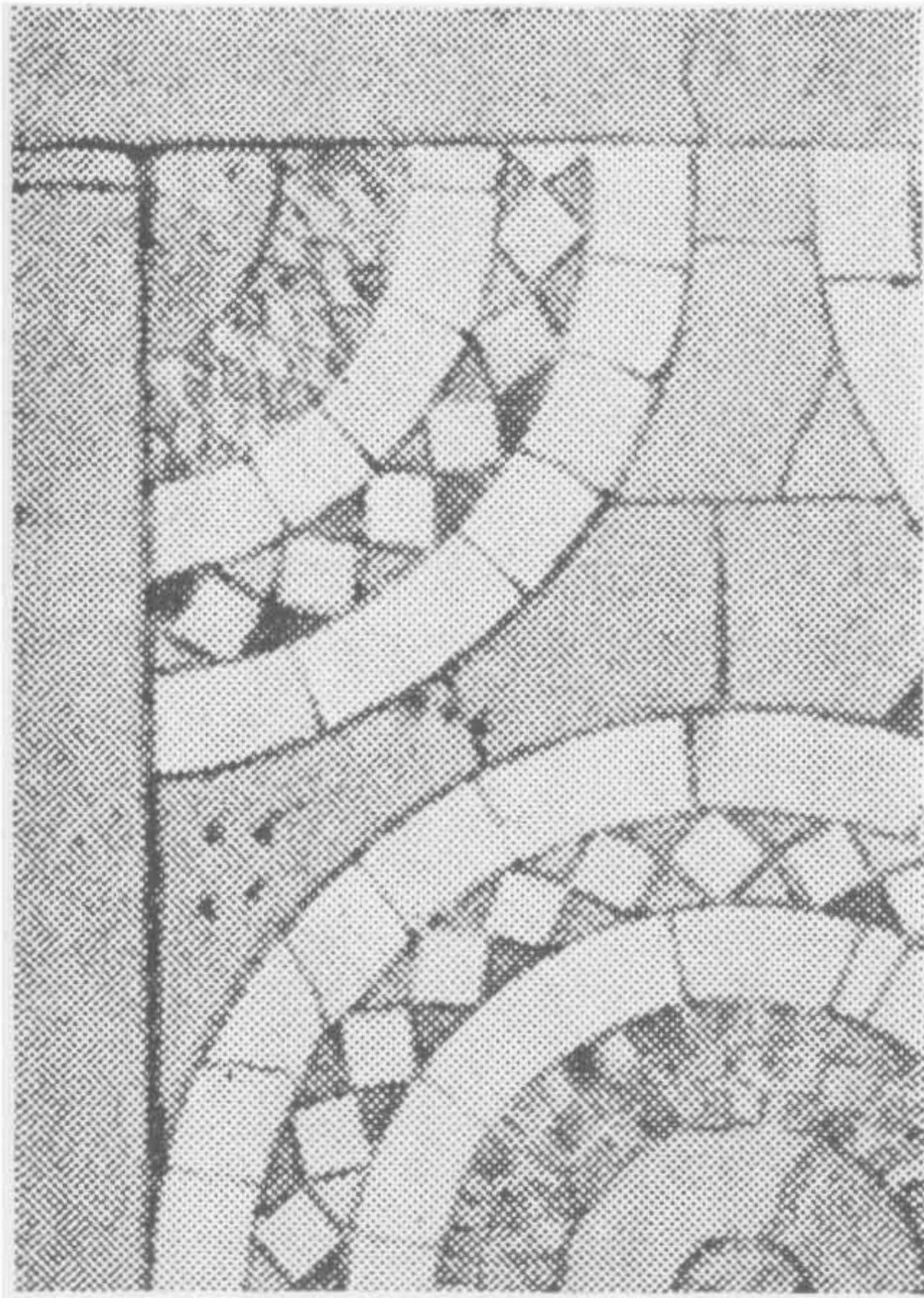
Як свідчать розкопані й досліджені фундаменти Десятинної церкви, була це будова на свій час неймовірно велика (34,5 × 45 мет. або 37 ½ × 49 ярдів). Мала три т. зв. нави, нартекс і широке опасання з трьох боків будови. Мури були грубі на 1 метр, а фундамент глибокий на 2 ½ м. Під церквою були склепіння для ховання визначних небіжчиків. Форма пляну трохи відбігає від новіших київських церков. Все таки і в Десятинній церкві помітна центральність заложення — така характеристична для українського будівництва. До деякої міри цей плян нагадує одну церкву в Херсонесі, що була

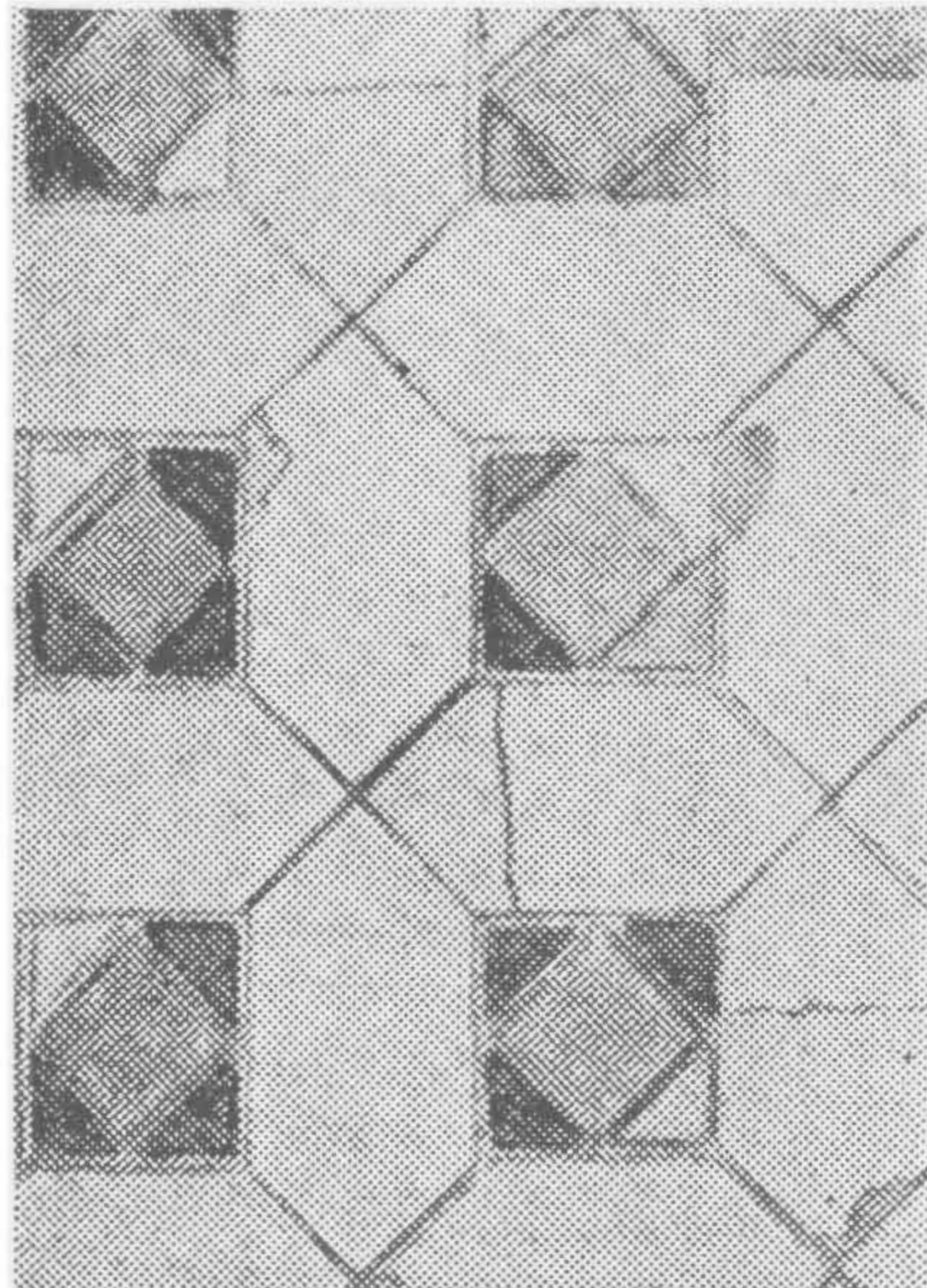
перебудована в XIII ст. (див. Монумента: Архітектуре України, т. IV, 4).

Десятинна церква була розкішно прикрашена мозаїкою, фресками, мармуром, різьбою і теракотовими прикрасами. Мозаїка має незвичайно правильно оброблені куби, що говорило б про високу техніку. Велику вагу має фрагмент фрескового розпису, що зображує очі і ніс якогось святого. Тут ще нема візантійської умовної схематизації і більше відбивається грецьке реалістичне малярство.

Дуже цінні були рештки під-

Мозаїкова підлога в Десятинній церкві в чотирьох кольорах: сірім, білім (кола і малі квадратики), зелено-гнідім і синавім (трикутнички)

Інший зразок мозаїкової підлоги в Десятинній церкві: тло поміж квадратами сіро-рожеве, місцями переходить в легко блакитне; трикутники в квадратах вишневі, гнідо-зелені і темно-жовті (хромові), що місцями переходять в ясно-бронзові

логи, виложеної з різнокольорових плиток мармору та червоного українського шиферу (з Волині). Гарні були теракотові орнаменти, виконані з добре випаленої глини і прекрасної поливи.

Цегла будови мала знак тризуба двох відмін. Сама цегла квадратова (30 см.) і дуже тонка (3—4 см.).

Виняткове значення має розкішний мармуровий саркофаг з майстерно вирізьбленою орнаментикою, що веде свій по-

чаток від старохристиянського мистецтва, сирійського типу. Припускають, що це був саркофаг кн. Ольги або Володимира Великого. За большевицьких часів його розкривали і, від невміння, дуже пошкодили. Зберігався в Історичному музею в Києві. В початку ХХ

століття відомий дослідник В. Хвойко знайшов у вівтарі церкви під кістяками, великий срібний рівнораменний хрест, правдоподібно запрестольний. Цей хрест так само, як і інші цінні предмети зі шляхотних металів, невідомо де поділися за советської адміністрації.

Різьблена плита церкви Св. Софії в Києві

Свята Софія в Києві

Найвизначнішою і найбільшою будовою старокняжої доби, на цілому просторі українських земель, є славнозвісна катедральна церква Св. Софії — Премудрости Божої в Києві, широковідома в світовій архітектурі. Збудована в добу найбільшого розцвіту староукраїнської культури, коли за кн. Ярослава Мудрого всі українські землі були об'єднані в одну могутню державу.

Час заложення київської катедри треба датувати, як то з'ясував проф. К. Широцький, роком 1017. У своїй спеціальній розвідці, К. Широцький, аналізуючи різні звістки літописів, де говориться, що Ярослав Мудрий заложив Св. Софію з нагоди своєї великої перемоги над половцями, приходить до висновку, що це було в 1017 р., а не 1037, як вважали досі. Саме будівництво храму тривало

Площа Св. Софії з пам'ятником гетьм. Б. Хмельницького в Києві

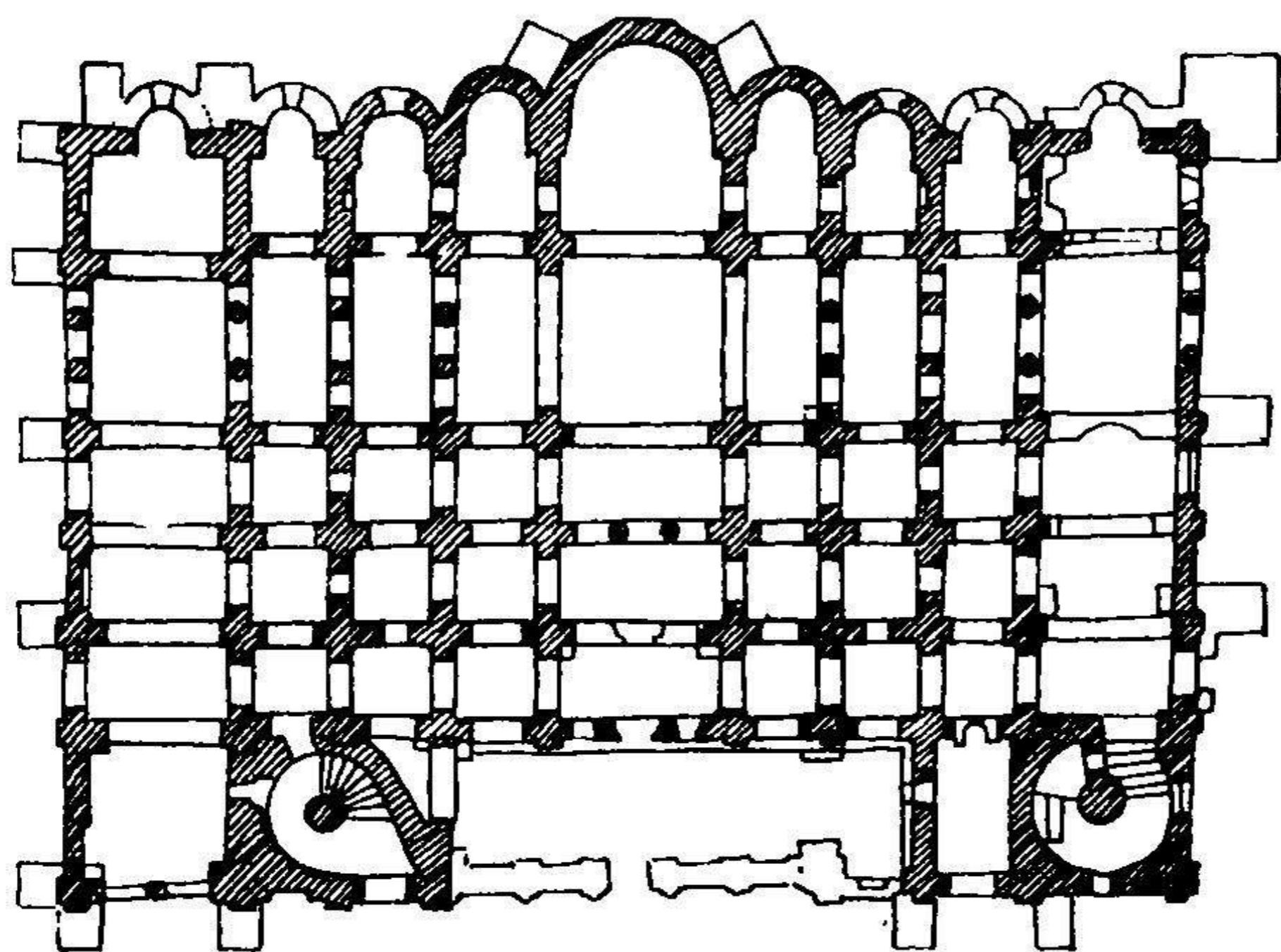
пів століття, бо лише в 1061 чи навіть 1067 р. прикрасили її „золотом і сріблом, посудом та багатоцінними іконами“.

Щоб докладно пізнати складну будову, треба передовсім аналізувати плян храму. Найдокладніші обміри будови переведено в 30-их роках нашого віку т. зв. Софійською Комісією, під проводом архітекта І. Моргилевського. На жаль, пов-

перестарілі. Також два великі видання більше альбомного характеру: „Древности Русскаго Государства“ 1871-1887 р. та Айналова-Редіна 1890 р., належать до бібліографічних рідкостей.

Звичайно, і цей огляд мусить бути обмежений до мінімального розміру.

Первісний плян Св. Софії в Києві мав 5 нав з 5 апсидами на

Плян церкви Св. Софії в Києві — за останніми вимірами під проводом І. Моргилевського

ні зати з праць комісії ще й досі не опубліковані, не рахуючи окремих статей та рисунків будови. Зокрема, лише по війні 1945 року став доступний точніший плян катедри.

Цікаво також відмітити, що, не зважаючи на безмірну вартість цієї архітектурної пам'ятки для історії всесвітньої архітектури та української культури, нема друкованої монографії про св. Софію в Києві. — Старші видання і розвідки Берлінського 1820 р., митр. Євгенія 1825 р., Закревського 1868 р. та інших авторів кінця XIX стол., як П. Лашкарев, П. Лебединців, Прахов, тяжко доступні і вже

сході, як це ми бачимо в інших будовах старокняжої доби, які однак не перевищують 3 нав. З трьох боків церкви, окрім сходу, було опасання в двох рядах. Розмір цілої будови, з опасаннями і апсидами 39x34 метрів, себто займає площу майже 1.300 квадр. метрів. Поперечних нав було 5, а крім того широкий нартекс (притвір) з заходу, що входив до системи опасання будови.

Однакової ширини трансепт і повздовжна середня нава, перетинаючись посередині будови, творили характеристичну для українських будов цен-

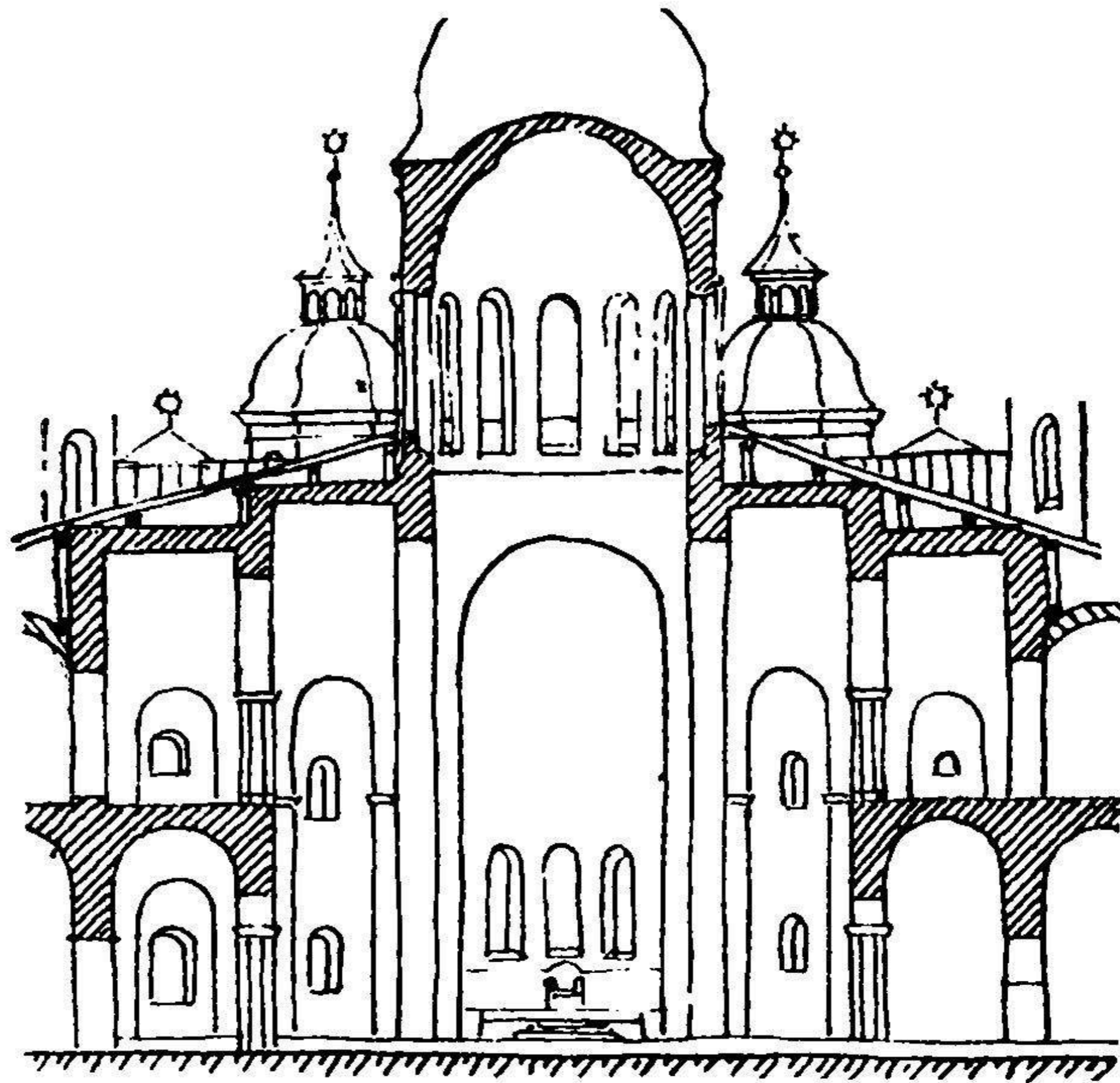
Церква Св. Софії в Києві, із сходу, за рис. 1651 р.

тральність заложення, з великою банею посередині.

Внутрі, при великій висоті, будова частинно поверхова. Поверх з хорами займає місце вздовж крайніх повздовжних нав, цілого нартексу і частково на бокових навах, що йдуть попри головну наву. На перетинанні нав повздовжних і поперечних були майстерно виведені сферичні бані з досить високими підбанниками, в кількості 9 або 13, не рахуючи 5 півбань над апсидами. Досліди Лашкарева 70-их рр. мин. стол. та найновіші, дають більше підстав вважати, що було всього (в первісному вигляді) 13 бань, себто середня найбільша (8x8 м.), що символізувала Ісуса Христа, і 12 інших, що символізували 12 апостолів. Ін-

тересною особливістю будови, що є типове для української архітектури, було опасання з трьох боків будови. Воно йшло в двох перстнях. Внутрішнє поверхове, що займало сучасні 5 і 6 повздовжні нави та нартекс; зовнішнє опасання значно нижче (партерове) з відкритими луками (аркадою) ззовні.

Особливо пишно була оброблена аркада з західного чола (головного входу) в двох поверхах. Збережені ще й досі в збірках катедри відламки головок (капітелів) колон, походили, правдоподібно, з цієї західної галерійки. — Секретар польського короля Гайденштайн, перебуваючи в Києві в кінці 16-го стол., бачив ще цю західну фасаду з колонадою з

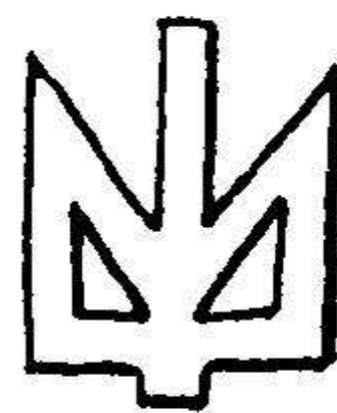

Перекрій церкви Св. Софії за обмірами Маєвського

порфіру, мармуру та любастру. В північно-західному куті будови була вежа зі сходами на хори і галерійки опасання. Інша вежа в південно-західному куті побудована, правдоподібно, в XII стол., в основі квадрата, що переходила в горішній частині у восьмигранну форму.

Порівнюючи з іншими пам'ятками української архітектури, київська Св. Софія збереглася найкраще. З первісних мурів добре збереглися не тільки стіни середньої частини, але всі 5 середніх апсид із склепіннями, південні і північні стіни з луками в долішній частині, стіни й луки, що відділяють хори від бокових добудов, бані і підбанники чотирьох більших бань, що оточують головну баню і 7 інших бань, що тепер

заховані під дахами. Також головна баня збереглася з XI. ст., та почасти збереглися притикаючі до неї бочкові склепіння середньої нави і трансепту. В сферичній бані, що є незвичайним досягненням тодішньої техніки, лише невелика частина була реставрована в новіші часи. Про це, зрештою, свідчить добре захована мозаїка головної бані з Ісусом Христом Пантократором.

Знак тризуба з бань церкви Св. Софії

Особливої уваги заслуговує незвичайно досконала техніка будови. Стіни укладалися з чергування грубих верств цементу з домішкою товченої це-

Нерушима стіна з мозаїкою Богородиці, церкви Св. Софії в Києві

гли і тонких верств цегли. Сама цегла була тонка (до 5 см.), дуже міцна і майже квадратної форми (45x36 і 36x32 см.). Для гзимсів, пасків, лиштв та інших виступаючих і обрамлюючих частин, уживано тесаних кам'яних плит з шіферу і мarmору. Луки і склепіння робилися переважно з цегли. Для об'легшення ваги бань і скле-

пінь, поміж цеглами укладалися порожні горнці (неправильно називані „голосниками“), на днищах яких були знаки тризуба.

З історії будови знаємо, що її багато разів намагалися зруйнувати, але вона чудом перетривала всі війни й усі намагання „окаянних“. Найгірше була пограбована під час напа-

ду суздальсько-московського князя Андрея 1169 р. Тоді навіть розбивали труни з похованими князями і здирали з них дорогий одяг...

Після татарського погрому та через недбальство і матеріяльні злидні самих киян, з початком 14-го стол. була вже без покриття, а західна частина лежала в руїнах. В 15-му стол. була двічі грабована татарами і в кінці 16-го стол. стояла в жалюгідному стані.

Посол Рудольфа II. до запорізьких козаків, Еріх Лясота, відвідавши Київ у 1594 р., писав, що „славний, прекрасний і величний храм св. Софії, котрому нема рівного по величині“, перебуває в „великому занедбанні“. Все таки Е. Лясота з захопленням описує мозаїки, мозаїкову долівку, мармурові прикраси та інші „прозорі“ (ажурові) різьби „з суцільних плит блакитного каміння“.

Велику реставрацію будови перевів митрополит Петро Могила коло 1638 р. Як вчений чоловік, що з великим пієтизмом ставився до пам'яток старовини, П. Могила з великим розумінням відновив катедру в межах старих мурів, не порушуючи старих форм і без шкоди для цілості. В такому вигляді Св. Софію зарисував в 1651 р. голяндський маляр А. Вестерфельд. Рисунок зберігся в копіях 1798 р. (переховувалися в Петербурзі, а з 20-их років ХХ стол. у Варшаві).

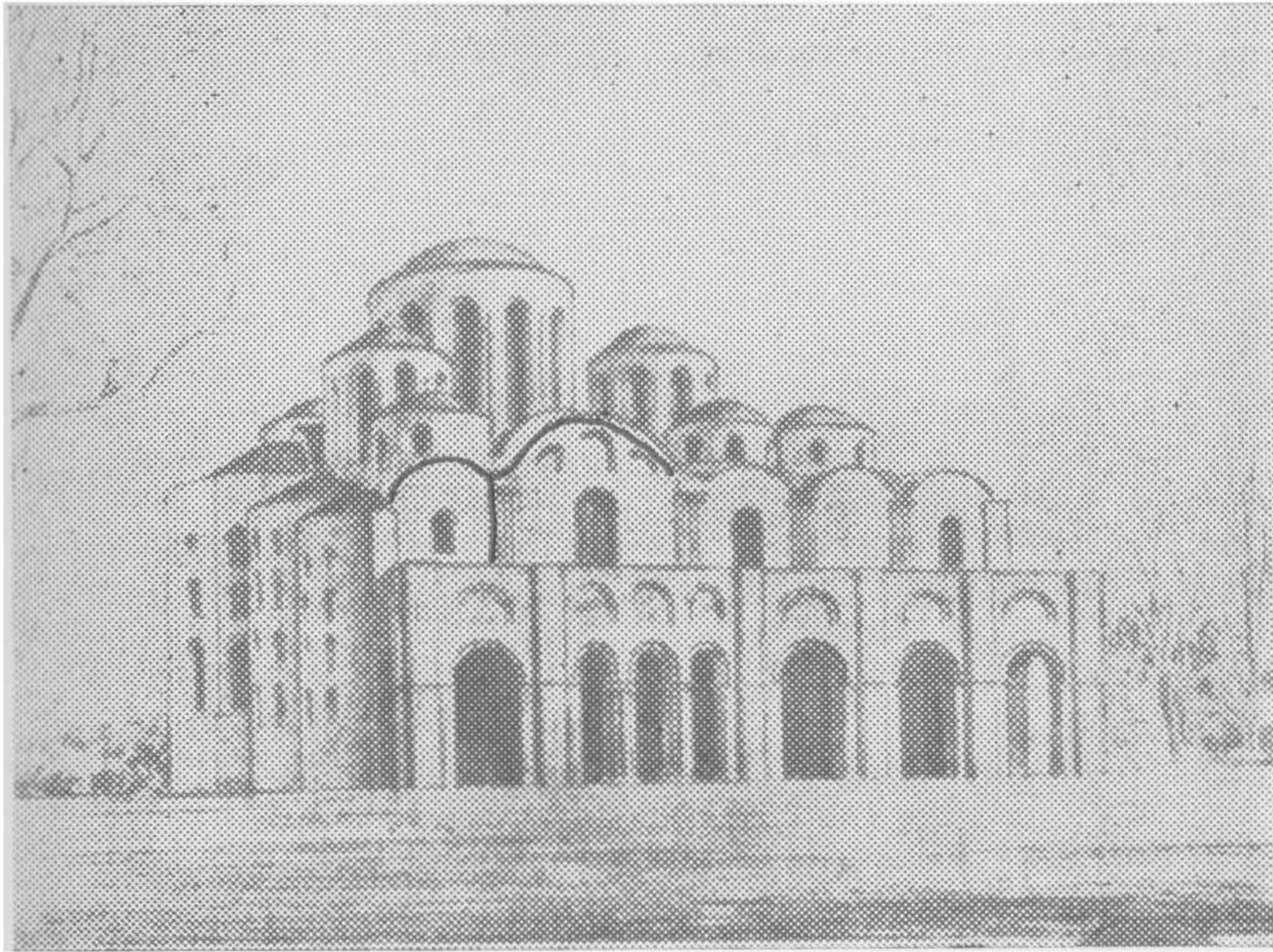
Цей вигляд Св. Софії зі сходу становить головне джерело для пізнання первісного вигляду будови.

Назовні будова початку ХІ стол. (що збереглася з незнач-

ними змінами до пол. ХVІІ ст.) мала незвичайно гармонійну, зрівноважену і закінчену цілість, затримуючи центральність заложення та подивугідну зєдиненість усіх частин. Середню частину становила середня нава з найбільшою банею. Інші, бічні бані меншого розміру і пропорціональної висоти, відповідно до пропорцій і висот апсид. Перекриття, чи, краще сказати, покриття бань і апсид, однакової чи дуже подібної форми, легко-хвилястого профілю, що нагадує старокняжий, військовий шолом. — Звичайно, що реставрація поч. ХVІІ стол. відбила деякі впливи новіші, ренесансові, наприклад, невелика маківка з „ліхтарем“ над головною банею.

Беручи до уваги зовнішній вигляд будови за рисунком з 1651 р. і первісні внутрішні форми, можемо ствердити, що згідно візантійському стилю та українському духові, головним завданням будівничих було розв'язати проблему простору. За цим конструктивістичним і глибоко правдивим напрямком будівельного мистецтва зовнішній вигляд будови суворо відповідає внутрішньому просторовому поділові. Нема фальшивої, дутої форми на зовні, щоб не відповідала внутрішньому заложенню та внутрішнім формам. Навіть форми накриття даху і бань назовні відповідають внутрішнім формам склепінь. З тої самої причини будова мала помірковану кількість декоративних прикрас, а де вони й були, то відповідали логічному змісту окремих конструктивних частин або підкреслювали якусь важливу функ-

Первісний вигляд церкви Св. Софії в Києві. Нова реконструкція проф. Конада 1939

цію, наприклад, входову частину, отвори, вікна тощо.

Велике опасання з трьох боків будови відіграло не тільки декоративну і практичну роль (місце для проходу і відсвіження вірних), але виконувало важливу роль конструктивну. Разом з наріжними вежами та апсидами, це опасання протидіяло великим розпирним силам цілої будови з системою луків, склепінь і бань.

Аркада зовнішнього опасання була перекрита луками не тільки поміж стовпами, що йшли вздовж кожного причілку, але ще мали т. зв. підпорні (підпружні) луки, що йшли під прямим кутом від аркади до внутрішніх стін храму і таким чином підпирали згадані склепіння і самі внутрішні стіни.

Все це свідчить про високе знання київських будівничих XI стол. законів будівельної статyki й механіки, зокрема складного і ще мало знаного в Європі склепіньчастого перекриття сферичних бань з підбаєниками і т. зв. клинами-межилучниками (пендетивами).

З окремих деталей будови XI стол. треба звернути увагу на оформлення вікон та інших отворів у вигляді амбразур — вставлених одна в одну ниш. Знов таки, це мало значення і конструктивне (облегшення ваги стін і луків над вікнами) і декоративне, коли глибокі тіні в кількох рядах давали потрібне почуття відпорности, пружности і легкості архітектурних форм.

Щодо гзимсів, лиштв та ін-

Орнамент фрески в церкві Св. Софії

ших подібних деталей, то вони визначалися своєю простотою і конструктивністю, без перелатованих профілів і прикрас. Тонко і розкішно різьблені були лише ті стовпи, колони, капітелі, поруччя та інші деталі, які склали центральне чи інше важливе місце будови і на які глядач міг дивитися у не-далекій віддалі.

Зокрема високим мистецьким рівнем відзначається так зва-ний плетінковий орнамент із старохристиянською емблема-тикою та інші геометричні мо-тиви, що нагадують нам укра-їнські хрестикові вишивки.

Численні спроби реконструк-ції первісного вигляду Св. Со-фії були переважно невдалі, че-рез брак вичерпних дослідів пам'ятки та скомплікованості самої будови. До кращих нале-жать рисунки Маєвського, О. Новицького, І. Моргилевського

(особливо цінна ізонометрія з перекроями). Порівнюючи най-краща реконструкція, з пер-спективічними рисунками, на-лежить проф. Кембриджського університету Конандові, вико-нана в 1939 р. Проф. Конанд ви-користав головно висліди пра-ці українських дослідників, хоч у своїй реконструкції надто „романізував“ київську пам'ят-ку, тоді як інші автори її надто „балканізували“.

В сучасному стані первісні форми катебри можна побачи-ти внутрі в середній частині, а назовні тільки в апсидах (у вів-тарній східній частині). Поза-тим всі інші частини і поодинокі форми належать до новіших часів, найбільше доби україн-ського барокко.

Катебральна церква Св. Со-фії в Києві все робила імпо-зантне і незабутне враження на чужинців, навіть тоді, коли бу-ла в напів-зруйнованому ви-гляді. З великим захопленням, і то докладно, описує Св. Со-фію Павло Алепський 1654 р.: „Людському розуму не сила її охопити — такі різноманітні барви її мармуру (мозаїк?), такі їх сполуки, такий симе-тричний (досконалий) розклад частин її будови, така безліч високих колон, такі високі її бані й уся вона простора, має багато портиків і притворів... Будова її чотирикутна, вся склепінчаста з каменю, цегли та вапна, всередині й назовні. Але з західного боку вона наполо-вину розвалена...“. Далі описує П. Алепський „прегарні і пре-дивні позолочені мозаїки з чу-довими орнаментами... Іконо-стас при св. воротах чудовий і величний, він новий, незвичай-

но великий, глядач з дива не сходить, на нього дивлячись. Ніхто не має здібности його описати, такі гарні, різноманітні його різьби й позолоти". П. Алєпський м. ін. подає, що в церкві всіх бань 18, очевидно, 13 бань над будовою і 5 над апсидами.

В Енциклопедії Бусєнгольда 1666 р., під заголовком "Le Nouveau Theatre du Monde" кажутся: „Св. Софія в Києві має гарну фасад, величавий вигляд, з якого боку не дивитись; стіни храму прикрашені багатьма постатями та історичними образами з мозаїки, себто з різнокольорових маленьких камінців, блискучих як скло, які так гарно припасовано, що не можна відрізнити, чи це мальовила чи килим“.

Найбільшу відбудову й розбудову київської катедрі пере-

Єлисавета Ярославна, що її красу оспівав норвезький королевич Гарольд Смілий, згодом її чоловік: Фресковий малюнок на стіні в церкві Св. Софії

Анна Ярославна, жінка франц. короля Генріха I.: Фресковий образ на стіні церкви Св. Софії

ведено коштом гетьм. І. Мазепи в роках 1690-1697. Тоді значно побільшено внутрішній простір храму на основі широких подвійних опасань і тому будова стала 9-ти навною і 9-ти апсидною. Надбудовано стіни, бані і наново побудовано 4 великі бані. Нові частини, зокрема бані, деталі й прикраси виведені в багатих і пишних формах українського барокко і надають будові, і цілій архітектурі Києва, своєрідного українського характеру.

Правда, від цієї реставрації і розбудови, катедрa втратила свій первісний вигляд, але все-редині частини XI стол. не були порушені й пошкоджені, зокрема цінні мозаїки, інші мальовила й різьби. Гірше було під час реставраційних праць, переведених російською адмі-

ністрацією в роках 1843-1853 і 1882 р. Тоді, напр., не вміючи закріпити мозаїки, вбивали до мозаїки величезні залізні гаки, щоб таким чином „прибити“ мозаїку до стіни! Від такої „наукової“ реставрації в багатьох місцях були розторощені мозаїки і самий тинк з мозаїкою ще більше повідставав від мурів...

А між тим фрески і мозаїки Св. Софії становлять величезну мистецьку цінність світового значення. Вони, не зважаючи на майже тисячу років існування, збереглися досить добре та дають закінчений цикл розпису церкви ранніх часів християнства.

Так само і різьби храму, а поміж ними славний мармуровий саркофаг Ярослава Мудрого — це незвичайно цінні зразки староукраїнської культури і мистецтва.

Про походження та стилістичні особливості київської Св. Софії написано багато теорій і припущень. Найбільш поширений і популярний погляд, що київський храм побудовано за зразком Св. Софії в Царгороді. Так писали літописи, а за ними повторяли інші письменники і подорожники. Та треба знати, що відомості літописців походили з загального світогляду та політичних концепцій сучасників, що хотіли підкреслити культурні та релігійні спрямовування та оправдану культурну вищість Київської Держави. В дійсності ні плян, ні загальне просторове розпре-

ділення, ні окремі архітектурні форми київської катедри не дають більшої схожості до царгородської Св. Софії. Є лише спільні риси стилістичні, що виходять із одної стилістичної доби. Знову І. Моргилевський виводив деякі технічні засоби, зокрема систему опірних склепінь опасання, з т. зв. Сасанідської доби перського мистецтва. Однак ці архітектурні особливості зустрічаються в інших пам'ятках візантійського мистецтва і то навіть на Заході Європи і таким чином не вказують на впливи в Києві безпосередньо з сасанідської Персії.

Київська Св. Софія, як це ствердили новіші дослідники та докладна аналіза архітектурних форм, є оригінальним витвором архітектури, а своїми високотоворобленими архітектурними формами та технічними досягненнями дає одну з найцінніших пам'яток світового мистецтва.

Для цілого Сходу Європи це перший і найвизначніший твір мистецтва, а для цілої Європи один із нечисленних прикладів найвищого досягнення уміння людських рук і людського духу.

На Сході Європи були лише слабкі наслідування київської Св. Софії (Новгород, Витебськ, Ростов, Москва), а деякі технічні досягнення київської Св. Софії перевищували тогочасні твори не тільки Середньої, але й Західної Європи.

Золота Брама в Києві

Здається, нема іншої пам'ятки будівництва, щоб серед киян і всіх українців користувалася такою популярністю, як Золота брама в Києві. І то не зважаючи на те, що з неї збереглися лише незначні рештки.

Золота брама — це символ колишньої сили, могутності, незалежності державного життя, це свідок високої технічної і мистецької культури України старокняжої доби.

Ще донедавна руїни Золотої брами можна було побачити в численних репродукціях, альбомах, картках, навіть на предметах домашнього вжитку, порцелянових тарелях, пуделках і т. д.

Золота брама в Києві побудована кн. Ярославом Мудрим коло 1037 року, становила найважливіше і найсильніше місце кол. фортифікаційних споруд Києва.

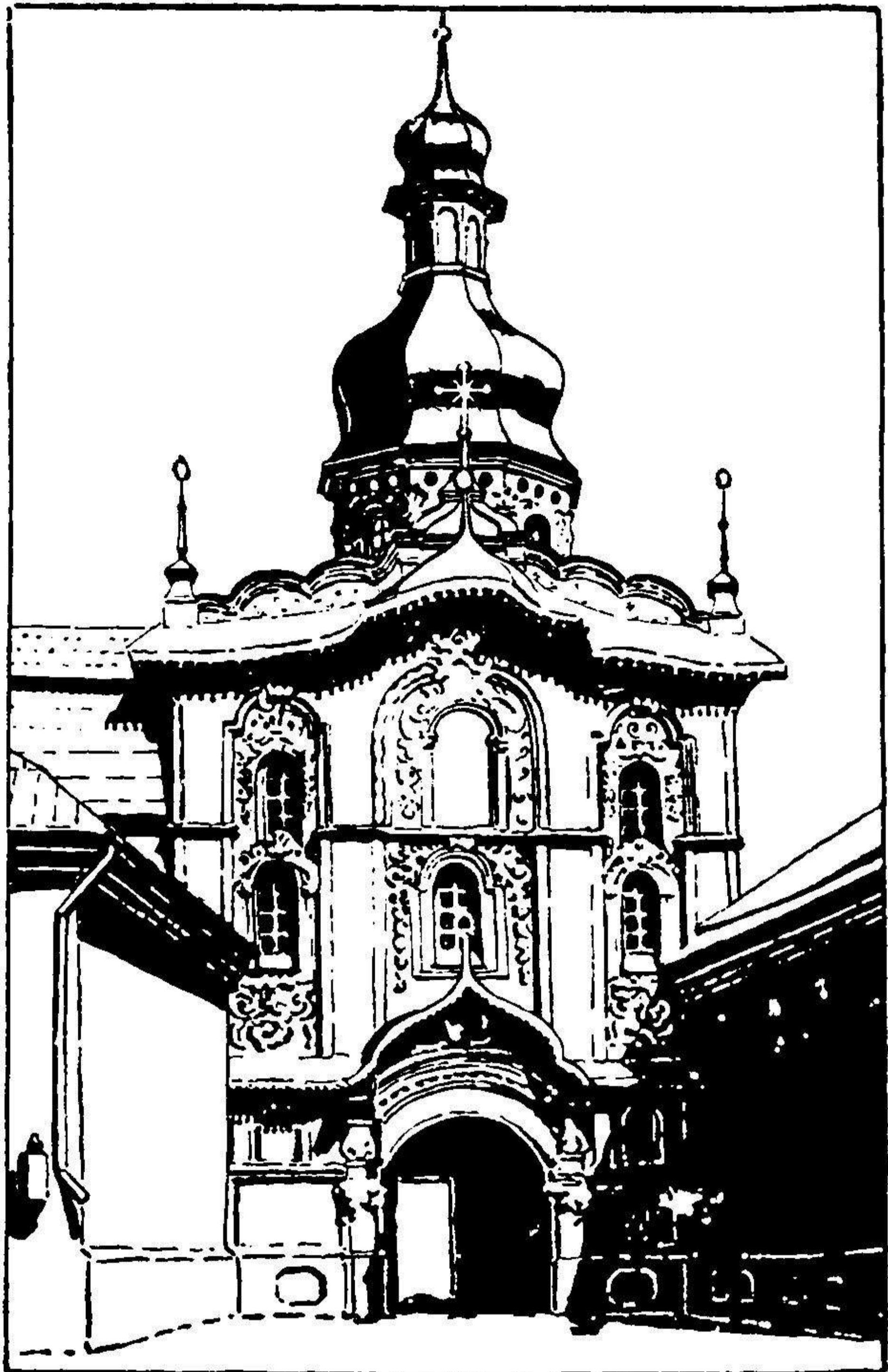
Деяке уявлення про первісний вигляд Золотої брами можемо мати з двох рисунків половини 17. стол., але і тоді брама була в значних руїнах. Згідно з рисунком голяндського маляра А. ван Вестерфельда 1651 року, що зберігся в копії 1798 року, та беручи до ува-

ги збережені рештки стін, приходимо до висновку, що властива брама була широка 7 метрів і висока коло 12—15 метрів, перекрита могутніми склепіннями. З двох боків брами були монументальні оборонні вежі, що своєю висотою значно перевищували склепіння самої брами.

Не зважаючи на те, що рисунок 1651 року змальовує браму

Руїни Золотої Брами у Києві
в половині 17. віку

Троїцька церква над головної брамою Києво-Печерської Лаври, побудована 1106 р. Сучасний вигляд після перебудов

в напівзруйнованому вигляді, тою золотою бляхою. Від того вона своїми монументальними формами робить сильне враження. Нарисовані під брамою людські постаті і верхівці начоно свідчать про величину самої будови.

З літописних звісток знаємо, що над брамою була церква Благовіщення з банею, поби-

власне ціла брама стала називатися „Золотою“.

Такий характер будови нагадує іншу подібну браму Печерської Лаври в Києві, що завдяки реставрації гетьм. І. Мазепи, добре збереглася до наших днів. Лаврська брама має в плані трьохнавну форму квадрату,

де середня нава служить за проїзд брами. Над брамою також є церква (Троїцька) з банею. Однак головна брама Лаври значно менша від Золотої брами, бо її середній проїзд має розмір лише 3 метри.

З історії Золотої брами відомо, що в 1320 році її ґрунтовно перебудували. В 1649 р. під час тріумфального візду Б. Хмельницького до Києва, гетьман переїздив через Золоту браму, тим символізуючи свою суверенність. В другій половині 17. стол. робилися деякі праці для консервації будови, зокрема скріплювали стіни дерев'яними частинами. Згодом дерев'яні підпори погнили і в 1783 році російська адміністрація не могла зробити нічого розумнішого, як засипати руїни землею... мовляв, цінна пам'ятка найкраще збережеться під землею. Під тягарем землі не витримали останні рештки склепінь, що простояли майже 800 років, та завалилися. І коли в 1832 р. прокладали нові вулиці та засипали старокиїв-

ські вали, то відкриті наново Золоті ворота були вже без склепінь. Тоді ж, за проектом арх. Міховича, рештки двох стін зв'язали залізними запругами, а назовні підперли їх півокруглими цегляними підпорами (контрфорсами).

В теперішньому стані фрагменти двох стін довжиною 15 і 17 мет., грубі на $\frac{3}{4}$ мет. Стіни мали по 8 пілястрів (виступів) з кожного боку, поміж котрих було по 6 вікон чи отворів з півокруглим закінченням. Цоколь стін зложено з чергуванням грубих верств каміння і тонкої цегли майже квадратної форми. Матеріал будови незвичайно доброї якості. Вапно жовтавого кольору остільки міцне і тривке, що нагадує сучасний портландський цемент. Цегла, що пролежала в землі понад 900 років, не розпадається і дзвонить як нова. Спосіб виробу такого довготривалого будівельного матеріалу на Україні старокняжої доби, залишається ще і досі загадковим.

Чернігівський Спас

Чернігів — колись друге, після Києва, найбільше місто України, мав чимало цінних пам'яток церковного будівництва з доби старокняжої і козацької. В XIX ст., опинившись поза більшими залізничними шляхами, втратив своє господарське значення і став невеликим містом Чернігівщини.

Архітектурні пам'ятки Чернігова зберігалися досить добре аж до другої світової війни 1941, коли німецькі гармати знищили місто. Що не розбили гармати, докінчила пожежа... Із усіх старовинних будов, збереглася єдина головна, катедральна церква Спасо-Преображенська, популярно звана Чернігівським Спасом.

Катедральна церква в Чернігові — це одна з найстарших будов України, що найкраще зберегла свої первісні форми, як всередині, так і назовні.

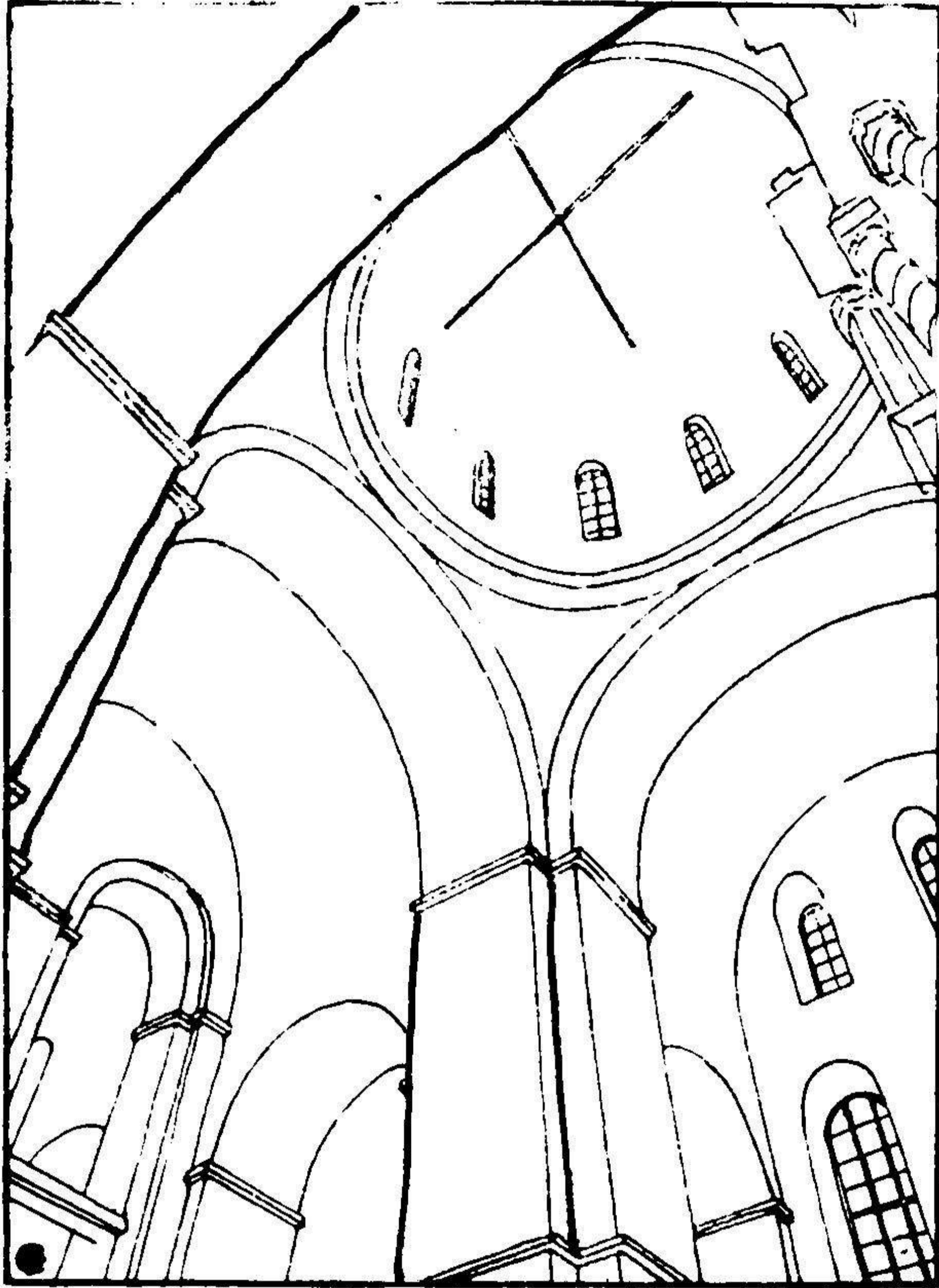
Побудована вона кн. Мстиславом Сміливим в роках 1024-1031 і вповні закінчена після його смерті в р. 1054. Тмутороканський князь Мстислав, син Володимира Великого, володів цілим Лівобережжям, а головний свій осідок, з 988 р. мав у Тмуторокані на Кубані, де були найстарші осередки „Меотської Русі“, на місці дав-

нішої т. зв. Понтійської держави в Криму і на Тамані. Християнство почало там поширюватися вже в III-IV стол., а в IX стол. на Тамані було загально розповсюджене. Звідтіля, власне поширилося на цілу Україну. За найновішими археологічними дослідженнями виходить, що ще починаючи з VI стол., а особливо в VIII-IX стол., ціле Приозів'я було досить міцно заселене староукраїнським, хліборобським елементом та творило таким чином безперервний зв'язок Тмуторокані з цілим Лівобережжям.

Під роком 1022 пані літописише про кн. Мстислава Сміливого: „В си же времена Мстиславу суцю в Тмуторокани... і пришьд Тмутороканю, заложу церков святія Богородица, і создаю, яке стоить і до сего дне Тмуторокани“. Отже кн. Мстислав, прийшовши до Тмуторокані (988 р.), побудував там церкву Богородиці, яка там ще стояла в XII стол. І так виходить, що церква Богородиці в Тмуторокані була попередницею Спаса в Чернігові. На жаль, досі не зроблено сироб віднайти рештки будов у колишньому Тмуторокані (на Тамані).

Катедральна церква Спаса в

Внутрішній вигляд Чернігівського Спаса
з головною банею

Чернігові типова для української архітектури старокняжої доби: трьохнавна з 3-ма вівтарними апсидами. При тім основна частина будови творить рівнораменний хрест, за поміччю широкої середньої нави і поперечного широкого трансепту.

На перетинанню хреста стоять чотири стовпи (первісно мармурові), на яких спираються луки і головна, велика баня (див. долучений рис.). Крім того, є ще чотири інші бані на рогах будови. Бічні нави (крім

вівтарної частини) поверхові з парними колонами, з трьох боків середнього квадрату.

Назовні їм відповідає описання, первісно правдоподібно у вигляді ряду луків (арок). Величезна будова, розміру коло 23х36 ярдів, дає прекрасний зразок центрального типу церков з верхнім освітленням, через підбанники 5 бань.

При розкопах і дослідях 1924 року, проф. М. Макаренка та архітекта І. Моргилевського, стверджено, що всі стіни і під-

Катедральна церква в Чернігові,
збудована в рр. 1024-31

банники будови походять з XI століття. Лише склепіння нав і бань з новіших часів, але великою мірою зі збереженням первісних форм.

Крім того, знайшли рештки мозаїк і мальовил, а також орнаментованих різьб шиферних плиток.

Різьба в вигляді плетінкового орнаменту є ще на плитах поруччя сходів. Стіни і стовпи побудовані з каменя й цегли, а склепіння і луки з цегли. Ця цегла різної форми і незвичайно трівка. На ній знайшли знаки в вигляді тризуба, які не сміли репродукувати в Сове-тах, а їх рисунок привезли з-за залізної заслони щойно під час

світової війни (див. долучений рисунок).

В гзимсах, підставах кольон та інших частинах будови уживалося гарного волинського шиферу, малинового лупаку та мarmору.

З важніших змін і перебудов, треба відмітити, що в XII стол. в північно-західному куті добу-довано округлу вежу. Коли на цій вежі видно впливи роман-ського мистецтва, то сама пер-вісна будова дає характери-стичний зразок візантійського стилю з місцевими, українськи-ми особливостями.

Після доби Руїни, чернігів-ська катедральна церква була відбудована в 1678 році, захо-

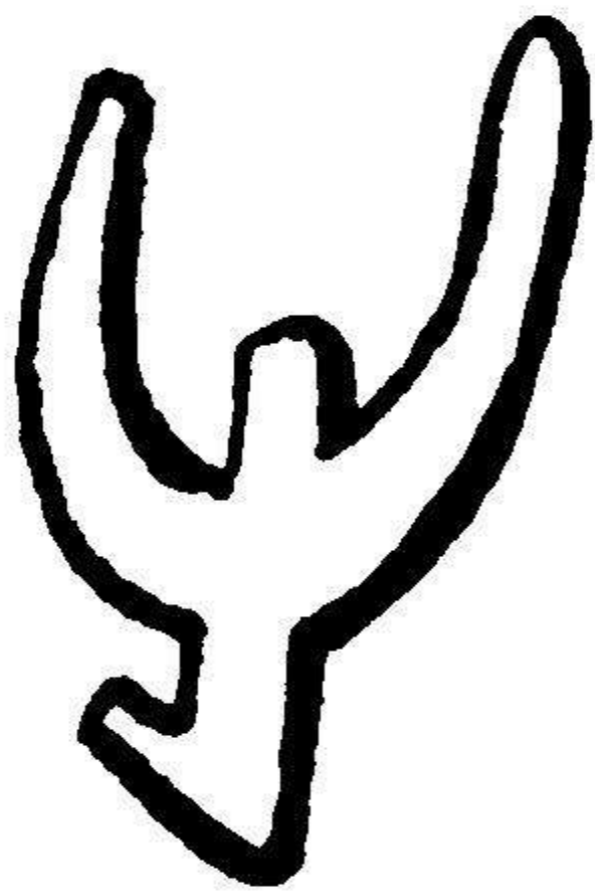
дами української козацької старшини. Цікаво відмітити, що тоді досить правильно відтворили первісний вигляд, але стіни були потинковані і деякі деталі залишилися під тинком.

В XVIII. в. побудували другу баню, симетричну до північної бані XII. стол. В XIX. в. добудовано з трьох боків ганки, а самі вежі перекрито чудернацьким закінченням, сильно спічастої форми.

Спокійні, монументальні форми будови, без переладованих додатків і прикрас, з майстерно виведеними банями і склепінням та гарним освітленням всередині, роблять незвичайне враження поважності, непереможности, вічності. Будова непорушно перетривала понад

900 років, а її міцні конструкції витримують ще багато дальших віків.

Виразно збережена центральність будови, в парі з системою середньої бані і склепінь, мають багато спільних рис з церквою св. Миколи в Керчі з VIII. стол. Та це зовсім природне явище, коли зважимо, що кн. Мстислав Смілий --- фундатор будови, мав свій осідок в Тмуторокані, с. т. недалеко від Керчі --- з другого боку Керченської протоки (в старовину „Меотський Боспор“), що лучить Чорне море з Озівським. Це власне була морська брама, через яку широкою хвилею йшли культурні і мистецькі впливи з Півдня на цілу Україну.

Тризуб на цеглі катедральної церкви в Чернігові

Соборна церква Печерської Лаври

Найбільший монастир України — Печерська Лавра в Києві — осередок християнської культури, науки й мистецтва, ще донедавна зберігав незвичайні скарби архітектури, мистецтва, друкарства, граверства та промислового виробництва старих часів.

Головна, соборна церква Успіння Богородиці Лаври — це друга, після св. Софії, найцінніша пам'ятка церковної архітектури Києва XI століття. Будова дає зразок двох епох розцвіту українського мистецтва — доби старокняжої й козацького барокко. Як свідчать наші літописи, була започаткована кн. Святославом II Ярославичем у 1073 році. Меценат мистецтва кн. Святослав, другий син Ярослава Мудрого, став київським князем на весні 1073 р., коли кн. Ізяслав, що спирався на поміч польського кн. Болеслава, покинув Київ. З пам'яток меценатства кн. Святослава широко відомий „Ізборник Святослава“, що містить збір богословських розвідок. Збірник переписав диякон Іван у 1073 р. прекрасним „установом“ та прикрашений трьома мініятурами, а на одній із них зображено неначе перекрій типової старокняжої церкви з трьома

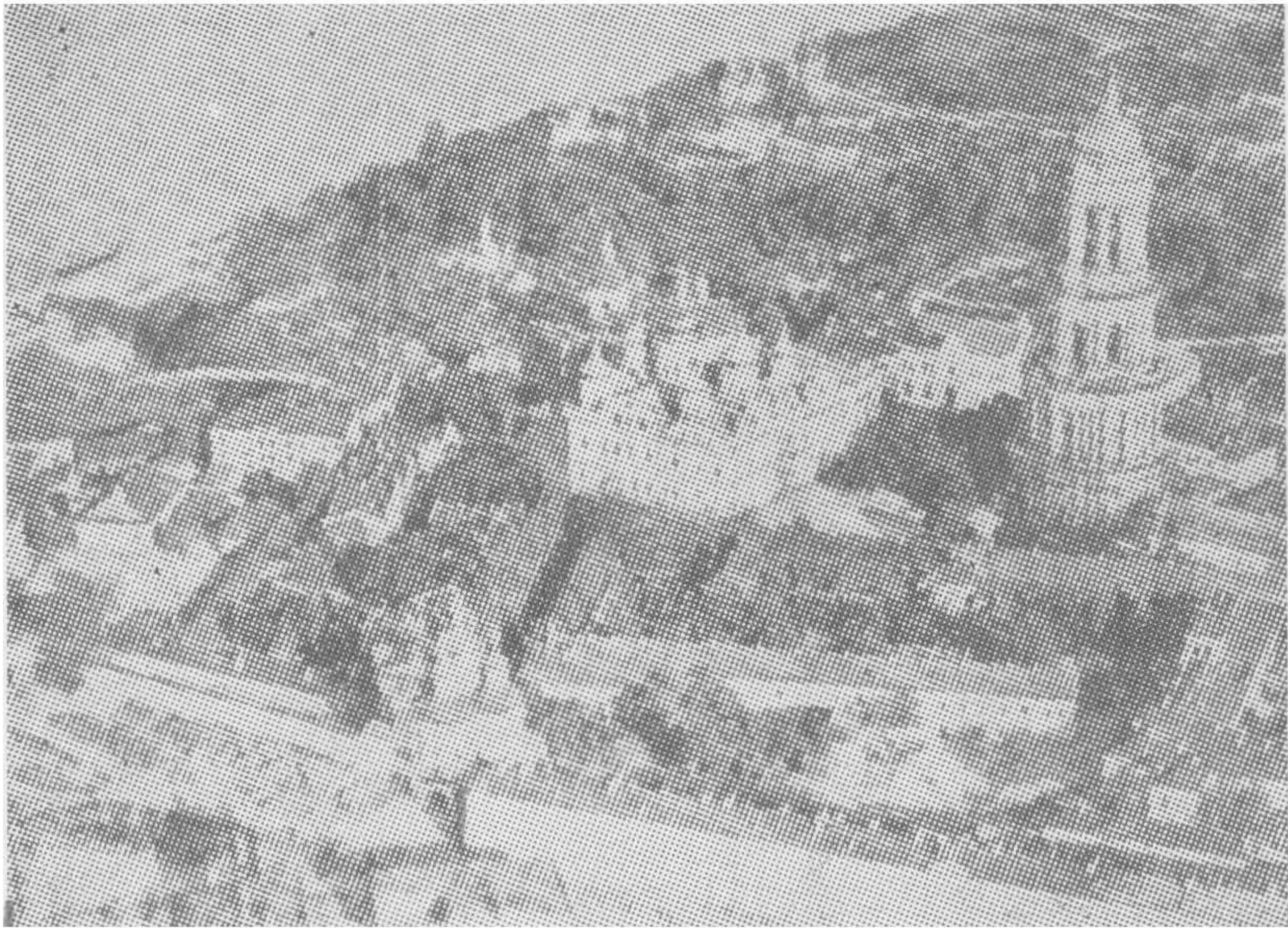
банями. Вмер кн. Святослав 27 грудня 1076 р., маючи всього 49 років.

Церкву Успіння докінчував після смерти фундатора його брат кн. Всеволод Ярославич. Розмальовано церкву в 1083 році, з участю славного українського маляря Олимпія, якому приписують найстарші на Сході Європи ікони, що донедавна зберігалися в Ростові, Москві, Брянську, Царгороді та ін. — Вмер Олимпій у Києві 14 серпня 1134 року.

Первісно Головна церква Лаври була трьохнавною, зберігала центральність в середній частині та була завершена великою банею. Це власне типова будова для ранньої доби розвитку української архітектури, що знаходить аналогію до Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві. У північно-зах. куті лавр. церкви була вежа зі сходами на „полати“ (хори). На тому місці в XI—XII ст. побудували каплицю св. Івана Хрестителя, що служила за хрестильню.

З первісних мурів будови досить добре були збереглися віттарні апсиди, західна стіна й ціла каплиця св. Івана з банею.

Печерська Лавра поділяла лиху долю цілого Києва. Ни-

Загальний вид Києво-печерської Лаври

щили й руйнували її половці в 1096 р., суздальський князь Андрій у 1169 р., землетрус 1230 р. і погром татар 1240 р. Головну церкву відновив у 1470 р. кн. Семен Омелькович, при чім тоді обережно відносилися до первісних форм архітектури і тільки відновлювали первісний вигляд. Супроти того, спосіб реставрації російських урядів XIX ст., коли навязували московські зразки, виглядає як дикунство і брак розуміння охорони памяток старовини.

Про вигляд будови після реставрації 15. і 16. стол., можемо мати уявлення з рисунку головної церкви Лаври в „Бесідах Івана Золотоустого“, київського видання 1623 р. Крім того, автор цих рядків зібрав 34 інших старих рисунків 17. і 18. ст., які подають цілу історію дальших перебудов. П. Алеп-

ський, що відвідав київську Лавру в 1654 році, говорить про головну церкву з великим признанням, зокрема про розкішний різьблений іконостас. Про самих ченців Лаври писав: „Серед монастирських наставників є люди вчені, правники, промовці, знають логіку й філософію та працюють над глибокими питаннями“.

Найбільша перебудова і розбудова памятки повстала коштом гетьм. Івана Мазепи в рр. 1695-1696 року. Тоді прибудовано дві бічні широкі нави; ціла будова прибрала симетричність, правильного вигляду, з розкішними 7 банями і фронтонами, типовими для українського барокко.

Після пожежі Лаври 1718 р., головну церкву відреставровано в рр. 1722-1729, під проводом Старченка. Тоді виконано

Прикраси вікон Соборної церкви Київської Лаври після віднови 1722 р.

дуже гарні ліплені прикраси будови, в оригінальних формах українського барокко, де бачимо прекрасно стилізовані мотиви найбільш улюблених в Україні квітів, як соняшники, мальви, гвоздики, безсмертники та ін., а навіть мотиви рушників, як типова декорація українських хат.

Не менш оригінальні орнаментальні мотиви були в декорації головної брами Лаври, з церквою св. Тройці (гл. рисун. на сторінці 32), що походить з початку XII століття і реставрована теж коштом гетьм. І. Мазепи. Форми капітелів та інших архітектурних деталей тут настільки оригінальні, що

не знаходять собі подібних в інших зразках барокового мистецтва. Тоді ж повстав незвичайної мистецької вартости пятиповерховий бароковий іконостас Соборної церкви.

Та найбільшої шкоди зробили „реставрації“ Соборної церкви Лаври в роках 1879-1880 і кінця XIX ст., переведені російською адміністрацією. Це є власне свідоцтво повного нерозуміння реставраційної і консерваторської праці російських інженерів і „знавців“ мистецтва. Тоді знищено прекрасний головний портал церкви, здерто багато різьблених декорацій, розібрано дорогоцінний іконостас, знищено розпис церкви з портретами донаторів і ктиторів Лаври, а поміж ними портрети гетьманів. Все це робилося під претекстом, що різьби і мальовила були „одним із найбільш різких і небажаних слідів латинського впливу“! Ця втрата особливо болюча тому, що мальовила головної церкви Лаври були пам'яткою українських майстрів, вихованців славної малярської школи Лаври, яка вела свій початок ще з XI століття!

Не зважаючи на великі шкоди при „реставраціях“ XIX ст. в Соборній церкві Лаври, ще до приходу большевиків, зберігалися великі мистецькі скарби і коштовні вироби з срібла, золота і дорогоцінних самоцвітів. При „вилучуванні“ церковних предметів, зрабовано передовсім ці дорогоцінності. Згодом в Лаврі повстав „Музейний Городок“, де Головна церква стала центром „протирелігійної пропаганди“. Все таки в ній далі зберігалися різні

Соборна церква Києво-печерської Лаври, збудована 1073-1083 рр.,
перебудована в 18-му ст., зруйнована 1941 р.

цінні пам'ятки старовини, мальовила, різьби і поміж ними нагробки кн. Острозького 1534 р. і Румянцева-Задунайського 1805 р.; останній славного українського різьбаря І. Мартоса.

Коли до Києва прийшли німці (19.IX. 1941), вони вивезли з Лаври всі збірки, які ще залишилися по большевиках, і взагалі все, що мало якусь вартість, включно з мармуровими підвіконниками... Ці музейні збірки вивезли головню до Дрездену. Але незабаром ці-

лий Дрезден знищили й спалили аліянтські налети. Незадовго по приході до Києва німців, в центрі міста, де були німецькі військові штаби, почалися величезні вибухи від залучених часових мін, а вслід за тим пожежі, що тривали понад тиждень.

Дня 4. листопада 1941 року вибухла величезна міна в Головній церкві Лаври. Від дорогоцінної пам'ятки XI. століття залишилася лише одна стіна і одна бічна баня...

Видубецький монастир

Недалеко від Києва, вниз по Дніпру, за Печерською Лаврою, на мальовничому високому березі розташований славний Видубецький монастир. Ще в старі часи чужинецькі подорожники подивлялися багату природу цієї околиці Києва, як і цілої України.

Павло Алепський, описуючи свою подорож 1654 р., писав, що дорога під Києвом до Видубецького монастиря вела „серед круч, порослих дикими овочевими деревами“ з овочами не гіршими від плеканих овочів по садках... Гаї дуже гарних овочевих дерев, як яблуні, горіхи та інші, що самі дають поживу пустельникам і подорожникам“. Взагалі, каже він, „Дорога через Україну йшла здебільшого серед численних садів, „що їм нема ліку“ (числа) і „ланів всякого збіжжя заввишки людини, неначе те море безкрає, широке та довге... О, яка це благословенна країна. Що за благословенний парід!“

Видубецький монастир у „Видобичах“ заклав кн. Всеволод у 80-их роках XI століття. Кн. Всеволод, третій син Ярослава Мудрого, був спочатку князем переяславським і південної Сіверщини. В 1073 р., разом із

своїм братом Святославом відібрав Київ від кн. Ізяслава, а по смерті Святослава (1076), став вел. кн. київським, де панував 15 років.

Наш літопис каже про Всеволода, що „змалку любив правду, був ласкавий для вбогих, віддавав честь єпископам і священикам, особливо любив монахів і заспокоював їхні потреби. Сам цурався пияцтва та розпусти і тому любив його батько“. А при тім був освічений, „сидячи вдома, навчився чотирьох мов“ та мав широкі звязки з цілим культурним світом. Одружився з візантійською царівною, а його енергійний син, славний Володимир Мономах — з дочкою англійського короля Гарольда. Кн. Всеволод помер 13. квітня 1093 р. Його поховали у церкві св. Софії в Києві, поруч з домовиною його батька Ярослава Мудрого.

Найстарша церква Видубецького монастиря, посвячена патронів міста Києва, архистратига Михайла, повстала в 1088 р., майже одночасно з соборною церквою Печерської Лаври.

Як більшість київських будов, церква св. Михайла, трьохнавна, з трьома апсидами і од-

ною банею посередині, що підкреслювало центральність цілої будови.

В північно-західному куті церкви була вежа з сходами на хори.

Крім цих пошкоджень, яких зазнала церква разом з іншими київськими будовами, її кілька разів підмивав Дніпро на своїх кручах. Перший раз це сталося в кінці XII стол., коли її реставрував у 1199 році Милоніг, придворний архітект князя Рюрика Ростиславича. Цій події навіть присвячений літературний твір 1200 року, під загол. „Слово на збудованіє стіни в Видубецком монастирі“. В ньому вперше згадується імя архітекта старокняжої доби, що піднявся складної технічної праці для укріплення Дніпрової кручі й самої будови. Частину цих укріплень Милоніга знайшли при дослідях 1916 р. архіт. В. Пещанський і Ертель. Споруда уявляла собою суцільну чотирокутню бетонову плиту, (що служила фундаментом апсид), підперту на рогах сильними кам'яними підпорами, т. зв. контрфорсами.

В кінці XVI ст. Дніпро знову підмив береги і апсиди церкви завалилися. В 30-тих роках XVII стол. Петро Могила відновив апсиди з дерева. Дехто з істориків приписує віднову церкви гетьм. І. Мазепі. Нова відбудова з каменя повстала в 1765 р., на старій основі Милоніга, але замість трьох апсид тоді побудовано лише одну, середню, і то значно коротшу від первісної.

Натомість добре збереглися три інші первісні стіни XI ст.,

а навіть типові для старокняжої доби заглибини вікон у вигляді вставлених одна в одну ниш, як це бачимо і в церкві св. Софії в Києві. Під час реставрації 1765 р., завершено баню невеликою маківкою в стилі рококо. В такому вигляді нарисував церкву Тарас Шевченко на своєму знаменитому офорті Видубецького монастиря 1843 р. Це один з найкращих краєвидів Т. Шевченка, де малляр тонко відчув чар і духову насиченість українського краєвиду, з пам'яткою архітектури, що пригадує славу минувшину української землі, повну історичного змісту.

Друга дорогоцінна пам'ятка Видубецького монастиря — Соборна церква св. Юра, побудована в 1696 р. меценатом Михайлом Миклашевським, що був Стародубським полковником в роках 1689—1704. Церква св. Юра має типовий для українського барокко хрещатий плян, у формі рівнораменного хреста, що завершений 5 прекрасними банями.

Треба підкреслити, що ці бані мають не лише декоративне значення; вони так майстерно виведені з каменя й цегли, що їх зовнішній вигляд зовсім відповідає внутрішньому вільному просторові церкви. При тім вікна восьмигранних підбанників дають рівномірне, м'яке освітлення для цілої церкви.

Разом з церквою Всіх Святих Печерської Лаври, що була заложена гетьм. І. Мазепою, теж в 1696 р., це два найкращі і найоригінальніші зразки українських пятибанних будов, коли українська архітектура доби барокко досягнула високого

Церква св. Юрія у Видубецькому монастирі

технічного і мистецького рівня. Можна навіть твердити, що в церкві св. Юра маємо найвище досягнення пропорції та гармонії форм, що на тлі Дніпра і цілої чарівної природи справляло незабутнє враження. Та, руїницька рука, що керується тваринними інстинктами та „чревоугодництвом“, не спинилася перед красою вищого,

творчого духа. В 1937 р. Видубецький монастир большевики остаточно „зліквідували“, церкви обдерли з дорогоцінних деталів і хрестів, а самі приміщення „перетворили“, за відомою московською варварською звичкою, на військові магазини...

Сталося це по 850 роках існування Видубецького монастиря.

Золотоверхий монастир

Золотоверхий монастир в Києві, що ще донедавна пишався над Дніпромими кручами, недалеко катедральної церкви св. Софії, все користувався особливою пошаною і популярністю серед відвідувачів Києва. Головна церква монастиря (первісно присвяченого св. Дмитрові), після св. Софії і Головної церкви Печерського монастиря — це третя найвизначніша будова старокняжої доби. Побудована в самому початку XII ст., в своїх первісних формах мала багато спільного з Головною, соборною церквою Печерської Лаври. Вона так само трьохнавна з трьома апсидами. Має три поперечні нави і нартекс. На перетинанні ширшої середньої нави і такої самої ширини трансепту, увінчана великою банею. Так само її вівтарні апсиди назовні мають гранчасте оформлення.

У північно-західному розі первісно була вежа (свідощтво Дмитра Ростовського), подібно до св. Софії та інших українських будов XI—XII ст. Фун-

даменти цієї вежі, округлої форми, знайдено 1888 р. під час розкопів Сементовського. Тоді ж знайдено в південному куті будови фундаменти маленької трьохнавної церковці XII стол., зовсім подібної до Предтеченської каплиці соборної церкви Печерського монастиря. Подібність Михайлівської церкви з соборною церквою Лаври йде так далеко, що майже однакові розміри пляну, подібні архітектурні форми і конструктивні засоби.

Про будову Михайлівського храму Лаврентієвський список Київського літопису подає відомості в кількох місцях, з яких виходить, що храм повстав у роках 1108-1113 за кн. Святополка-Михайла. Як доводять дослідники, розмальовано церкву в перших роках XII ст. місцевими українськими малярями з участю славного печерського мистця Олімпія. Є також погляд, що храм побудовав ще кн. Ізяслав-Дмитро у роках 1054-1078.

За татарського погрому храм

залишився непорушним, як і багато інших будов. Хоч чимало російських авторів приписувало татарам руїну церков в Україні, але це далеко не відповідає правді. Татари в загальному толерували релігійні почування інших народів, як це їм приписував магомеданський коран. Якщо і були пошкодження будов, то майже незначні, бо татари не мали для того відповідних військових засобів — стрільного і вибухового матеріялу та машин з пращами для облоги міст і городів.

Незначне пошкодження Золотоверхого монастиря сталося і під час нападу татар в 1482 р., при чім треба пам'ятати, що цей напад на Київ відбувся за намовою московського князя Івана III.

Впродовж цілого XVI. ст. монастир і церква постійно реставрувалися і розбудовувалися. Серед меценатів цієї розбудови одне з видних місць займає волинський князь Константин Константинович Острожський. З описів чужих подорожників видно, що при кінці XVI. ст. церква була в досить доброму стані. Посол німецького цесаря Рудольфа II. до козаків — Еріх Лясота, що був у Києві в 1594 р., писав про Михайлівську церкву: „Це прекрасна будова, в середині якої є округла баня, що її дах позолочений;

в середині теж прикрашена мозаїкою, а підлога виложена маленькими кольоровими камінчиками“. Від позолоченої бані, власне цілий монастир дістав популярну назву „Золотоверхого“.

Значні праці над розбудовою церкви були в 1620 р. Заходом митрополита І. Борецького і в 1655 р. коштом гетьмана Б. Хмельницького. За словами П. Алепського 1656 р. „Церква св. Михайла дуже гарна та висока, з каменю, побілена вапном; її баня висока і вся позолочена. З усіх сторін (церкви) багато зашклених вікон. Головний вівтар подібний до вівтаря св. Софії і Печерського монастиря, має три великі вікна. Правобіч цього вівтаря другий з високою банею, ліворуч третій“. З того опису виходить, що крім головної бані була ще інша висока баня, а може й більше бань.

Дальші реставрації переводилися у 80-их роках XVII. ст. коштом генерального судді М. Вуяховича, коштом гетьмана І. Мазепи в 90-их роках XVII. ст. і в роках 1715-1716. Тоді замість трьохнавної стала семинавною з 5 новими банями. Однак ця розбудова, так само як і св. Софії, не порушила давніших форм у середині будови. І так збереглися стіни трьох середніх нав, пілони, апсиди, нартекс і головна баня.

Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві
з південного сходу

Розбудова кінця XVII. і поч. XVIII. ст. у величезному мірлі, побільшила площу церкви у тричі, головно добудовою 4 нових широких нав. На зовні замість скромних візантійських мас з деякими місцевими особливостями, дістала пишні і вибагливі форми стилю українського чи козацького барокка.

Треба також відмітити, що поміж усіма Мазепиними пере-

будовами пам'яток старокняжої архітектури, перебудова Золотоверхого храму була найвдатніша. Тут затримано цілість будови, з підкресленням центральности заложення і просторового об'єму.

В горішній частині виразно виступає чисто-українська риса — пятибанна система з середньою найвищою і найбільше профільованою банею. Дві інші

Голова Апостола: мозаїка в Михайлівсько-Золотоверхім монастирі у Києві

нові бані (6-та і 7-ма) в подібних формах до 4-х менших бань середньої частини, завершують нові прибудови і не порушують 5-ти банности середньої частини. В розкішних формах українського барокко оформлено всі деталі будови, як фронтони з заходу, вікна, двері, підбанники. Особливо своєрідного характеру є ряд невеликих фронтончиків, що закінчуються „сяйвом“, над контрфорсами південної і північної фасади. Всі ці деталі належать до найкращих і найбільш своєрідних зразків українського чи мазепинського барокко у виконанні українських майстрів. Також прекрасні мозаїки

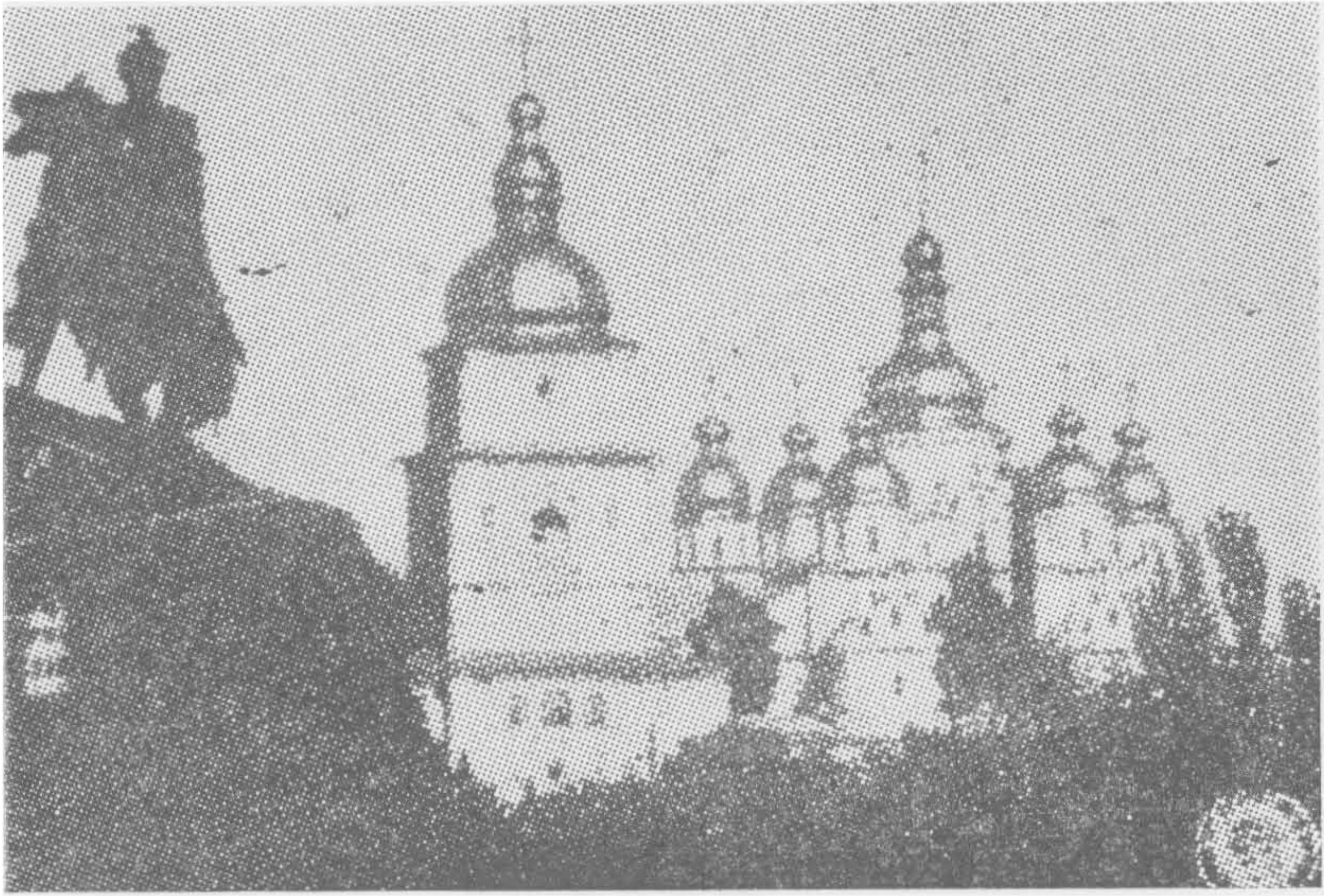
і фрески початку XII стол. виконували місцеві мистці, як це стверджує аналіза мальовил і грецькі надписи з помилками українських малярів.

Позатим у Михайлівській церкві були цінні два барельєфи „Святих іздців“ з XII ст., вмуровані на південній фасаді, іконостас сницерської праці чернігівського майстра Григорія Петрова з 1718 р., срібний кивот поч. 18-го стол. — дар гетьм. І. Мазепи.

В забудованнях Михайлівського монастиря особливо цінними частинами були: дзвіниця 1716 р., „Трапезна“ 1713 р., мурована огорожа монастиря 1746-1758 р. з прегарною „Економною“ брамою 1766 р. Все це також було виведене в оригінальних формах українського барокко з плястичними різьбами та орнаментами.

Цілий комплекс будов Михайлівського Золотоверхого монастиря — виїняткової мистецької та історичної вартости — у варварський спосіб знищено в 1934 році за наказом з Москви. Урядовий орган „Московського міського комітету Всесоюзної комуністичної партії (большевиків) і московського совету“, газета „Вечерная Москва“ (Москва 1935, ч. 70, з дня 26. березня) писала, що в Києві відбувається „бурное строительство“ (очевидно від

Загальний вигляд Золотоверхого монастиря в Києві з Софійської площі

слова „бурати“) і що має повстати „центральна площа Києва“, яка щодо розмірів буде десятою площею в світі... А для того вже розібрано Михайлівський монастир...“

Однак Москва не „ущасливила“ Київ і цією „десятою площею в світі“, тільки побудувала на місці Золотоверхого монастиря „Совнарком“, неймовірну „дилду“, яка своїми неформними і незграбними масами опоганює київські святі гори. Це справді характеристичний пам'ятник, що символізує тюрму народів.

Нищення Михайлівського Золотоверхого монастиря не обійшлося без трагічних моментів. Відомий український дослідник старовини проф. М.

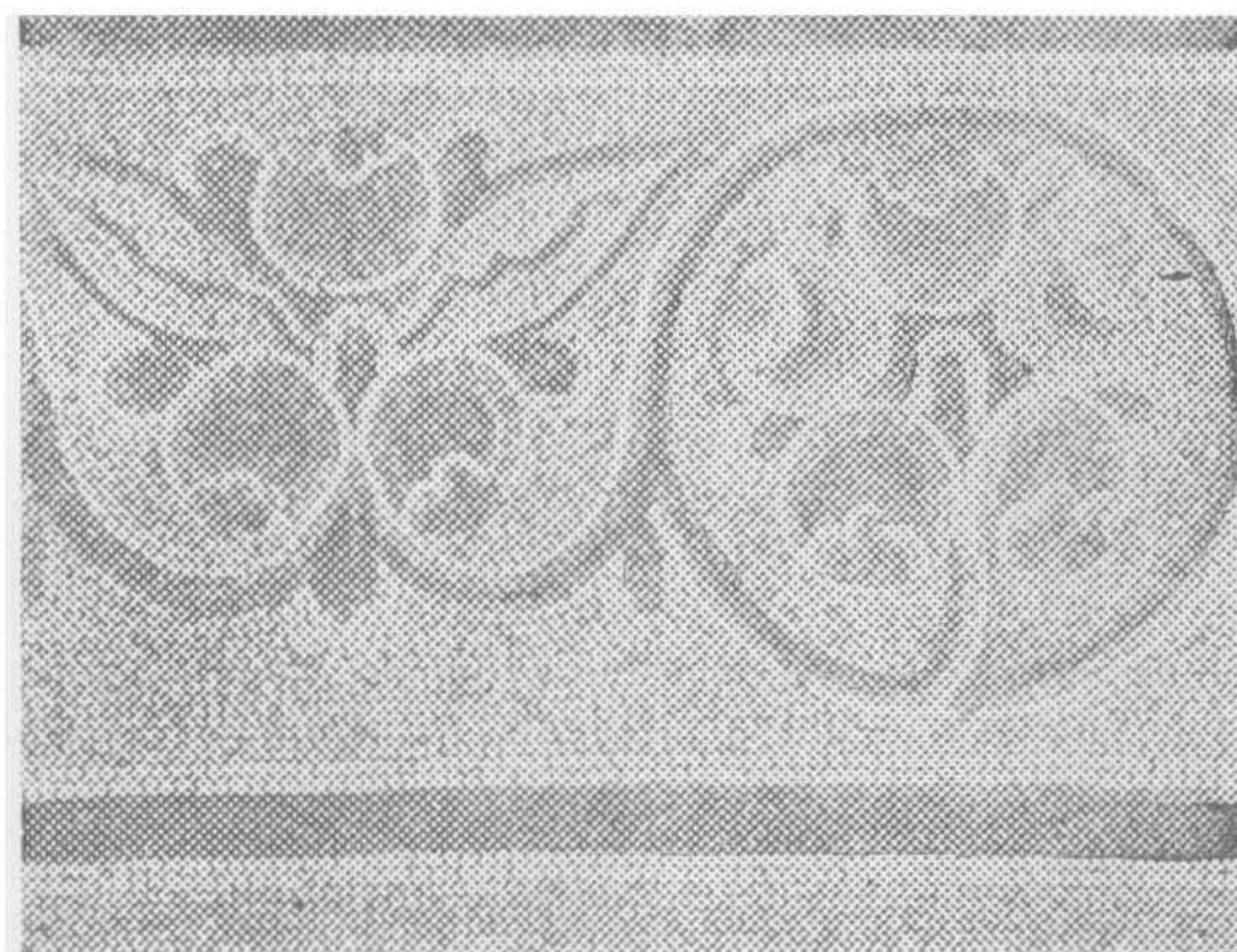
Макаренко, з доручення Всеукраїнської Академії наук, написав і зложив протест з приводу наміру большевиків розібрати монастир. Результат протесту був такий, що проф. Макаренка та інших українських вчених заслали на Схід, де вони незабаром повмирали.

Перед розбиранням пам'ятки, великим коштом перевели комуністи агітацію, що, мовляв, з цегли монастиря побудують робітничі мешкальні дома ім. Леніна (Ільїча). Тим часом навколо храму повстав високий паркан, з-поза якого не було видно самої будови. Однак під час розбирання храму виявилось, що мури були так міцно побудовані, а вапно таке міцне, що неможливо було не тільки

відділяти цеглу від вапна, а взагалі розбирати стіни. Тоді у варварський спосіб підміновано цілу будову динамітом і висаджено в повітря. Від храму залишилося лише дрібне румовище. Тоді на паркані з'явився надпис: „Ні Ільїча, ні кірпича“ (цегли).

Цікаво відмітити, що в той самий час турецька влада, ро-

зуміючи мистецьку вартість Св. Софії в Царгороді, знімала зі стін магомеданські прикраси і надписи, щоб відкрити візантійські, християнські мозаїки і фрески! Московська влада теж цінить вартість мозаїк Золотоверхого монастиря в Києві і, знявши їх „у ненарушеному вигляді“, вивезла до... петербурзького „Ермітажу“!...

Орнамент: мозаїка в Михайлівсько-Золотоверхім монастирі у Києві

Катедрa у Володимирі

Місто Володимир на Волині, в старокняжу добу займало великий простір землі над річкою Лугою. Про це свідчать досі збережені вали, укріплення та рештки монументальних будов. Зовсім певні історичні звістки й самі пам'ятки говорять, що у Володимирі в старокняжу добу X—XIII стол. було не менше 10 величезних церков. Та це й не диво, бо ж Володимир був столицею одного

з найбільших князівств та чи не найбільшої української землі, тобто області. Недарма ж арабський письменник Аль-Масуді в першій половині X стол. писав, що волиняни чи „волинано” були колись одним з основних слов'янських народів та волинському королю підлягали інші слов'янські народи. — „Але потім пішло роз'єднання поміж їхніми (слов'янськими) народами, лад їх був поруше-

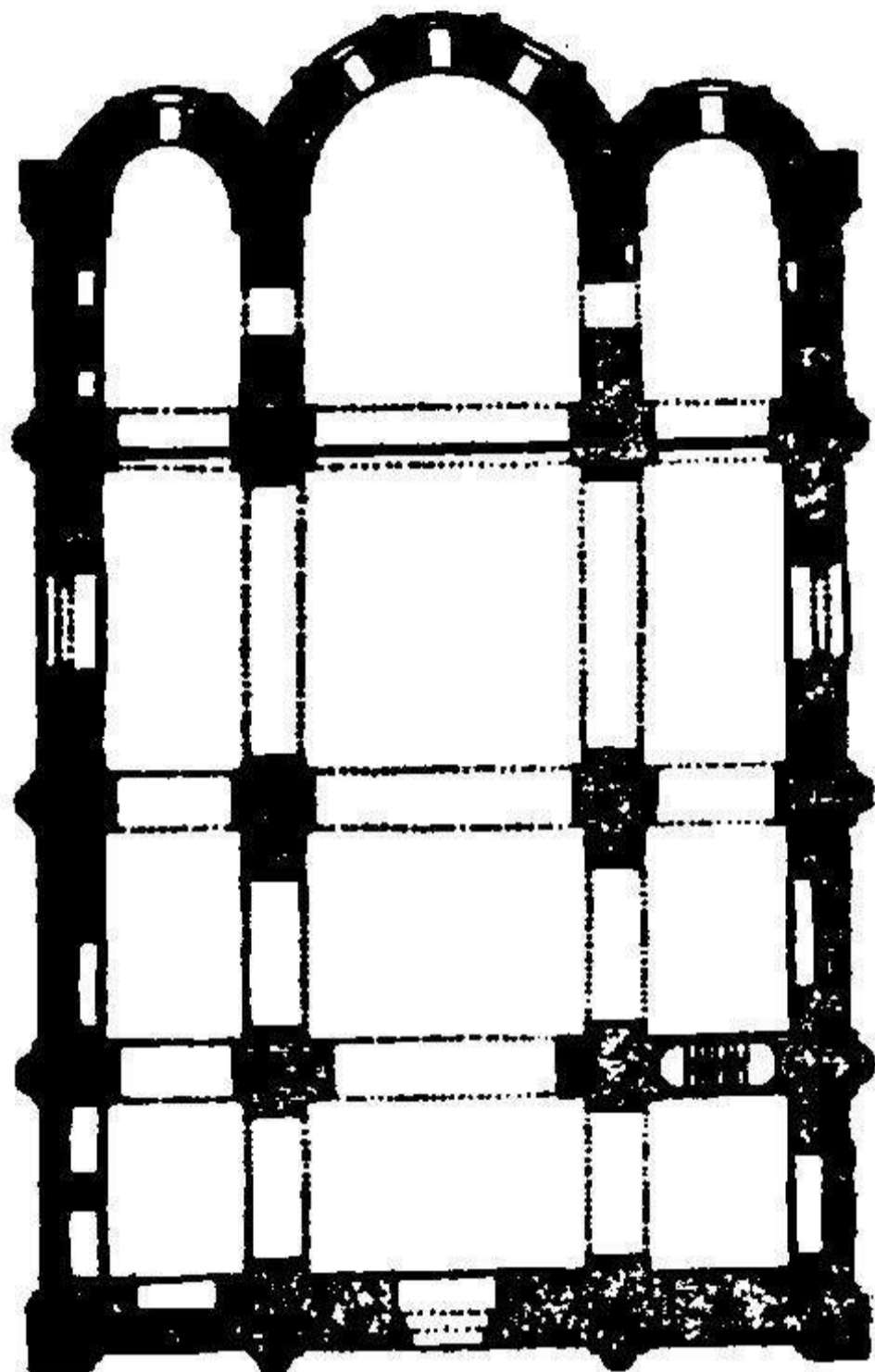

Катедральна церква у Володимирі з північного сходу.

Рис. Вейса 1916 р.

ній, вони прийшли до занепаду (поділилися) і кожне плем'я вибрало свого короля“.

Також старі європейські мапи XVI–XVII стол. під Волинню зазначають не тільки цілу

Плян Успенської катедрі з 1160 року

північну частину України на захід від Дніпра, але навіть частину Лівобережжя. Є підстави вважати, що волинняни були саме тими полянами, що творили ядро київської держави. З найстарших міст Волині, як Волинь, Червень, Перемишль лишилися лише назви, з інших міст — незначні рештки. Тому особливе значення мають Володимирські пам'ятки.

Перша катедральна церква у Володимирі була побудована коло 992 року, але досі не стверджено, де саме вона стояла. Друга катедральна церква, що збереглася до наших днів, Успення Богородиці, була збудована кн. Мстиславом Ізяславичем в 1160 році, як це свідчить Ніконовський літопис. У 1491 р., як

говорить Супрасльський літопис, катедральна церква згоріла під час татарського нападку. Пошкодження не були великі, бо вже в 1494 році її відновлено, головним внутрішнім устаткуванням — „іконами, ризами, посудом і книгами“. В роках 1683 і початку XVIII стол. будова знову погоріла, а відновлено її в 1753 році, коли була греко-католицькою. 1782 р., після того, як зробили сходи в одному з внутрішніх пілонів церкви для проповідниці, завалився цілий стовп і частина склепінь, і нарешті в 1829 р. завалилася головна баня. В такому стані катедральна церква була до кінця XIX стол., і відбудована щойно в 1896 р.

Цікаво прослідити зміни загального вигляду будови, архітектурних форм і стилістичних особливостей від заложення будови до сучасного стану. Плян будови (див. рисунок) типовий для другої доби розвитку старокняжої архітектури — трьохнавий, з трьома апсидами, зі збереженням центральності в основній масі, але значно видовжений в напрямку схід-захід. Хоч перед перебудовою кінця XIX стол. російські дослідники й архітекти (Прахов, Суслов, Котов) старалися доводити, що „характер цілого храму має на собі сліди візантійської архітектури“, але в дійсності ця будова первісно мала виразні ознаки романського стилю, подібно до інших українських пам'яток XII століття.

Збережений рисунок Успенської катедрі перед реставрацією 1896 р. (див. рисунок) ясно свідчить і про первісний вигляд і добудову пол. XVIII ст.

Успенська катедрa у Володимирі на Волині, збудована 1160 року, зреставрована 1896 р.

Коли відкинути на цьому рисунку передню поверхову прибудову і детальну обрібку стін, що повстали в 1753 р., то в загальних масах залишається типова романська будова з двома квадратними вежами, що у верхній частині переходять у восьмибічну форму, і високим трьохкутним фронтоном поміж вежами. Що ці вежі первісні, вказують також історичні звістки 1588 р. і опис пожежі 1683 р. Про романський характер свідчили також уламки з будови, зібрані в невеликому музею дзвіниці коло церкви, але ця збірка зникла під час війни 1914-1917 рр. Щодо реставрації 1753 р., то декоративна поверхова стіна була виконана в класичних формах римського типу (гл. рис. на ст. 56).

Коли підписаний опублікував рисунок будови перед реставрацією 1753 р., то відомий дослідник архітектури Д-р Лео Адлер опублікував із цього приводу статтю в „Васмутс Монатсгефте фір Баукунст“ (Берлін 1928), де доводив, що прибудова Успенської катедри 1753 р. зовсім аналогічна до брами в Мілеті (Мала Азія) римських часів. Однак Л. Адлер з того не робив висновків про впливи і запозичення Мілетської брами, тільки подав, як приклад до своєї нової теорії. Ця теорія полягає в тому, що в архітектурі, і взагалі в мистецтві, часто витворюються подібні форми незалежно від впливів і запозичень, тільки через подібне компонування і комбінації форм, які не ма-

Рисунок Успенської катедрі у Володимирі Вол.
перед перебудовою в кінці XIX. в.

ють безконечних відмін, а обмежене коло відмін і певні типи комбінацій. Тому архітект, незалежно від часу і простору, може прийти до тих самих форм, які десь перед тим уже були витворені.

Остання реставрація 1896 р. російського архітекта Котова не притримувалася первісних архітектурних форм, а всі романські стилістичні особливості відкидалися, як вияв „латинізації православної церкви“. Тому тоді зовсім відкинули фасадну стіну 1753 р., розібрали дві вежі цієї західної фасади, також частково розібрали мурі і склепіння й побудували нову баню у псевдо-візантійському стилі. Все таки і в такому вигляді будова робить могутнє враження і своїм розміром, і монументальністю, і прекрасними формами, що зберігають велику культуру україн-

ського будівництва XII століття. (Див. рис. на ст. 55).

Автор цих рядків, що спеціально їздив до Володимира в 1933 р., щоб дослідити пам'ятки старовини, мав змогу на місці пізнати не тільки катедральну церкву, але й інші будови, як фундаменти церкви над Лугою XII ст., ротонди св. Василя пол. XIII ст., будови в с. Зимному коло Володимира та ін. Коло самої катедрі знайшов також цегли XII—XIII стол., зі знаком тризуба, що є важною пам'яткою для студій тризуба. За це автора заарештувала місцева польська адміністрація. Хоч цей арешт тривав коротко, все таки в перспективі двох десятиліть, для людини західного світу, виглядає неправдоподібним, у яких тяжких умовах проходило саме дослідження українських пам'яток старовини.

Горянська ротонда

Коло Ужгороду, в віддаленні 4 кілометрів на південний схід, у селі Горяни, збереглася незвичайно цікава будова округлої форми, при тім одинока на Карпатській Україні мурована церква старокняжої доби. Будова розташована на досить високому горбку з рештками оборонних валів і тому, правдоподібно, була замковою будовою.

Ротонда в Горянах, в пляні (див. рисунок), назовні округлої форми. Всередині має 6 півокруглих заглибин чи апсид, що розміщені концентрично навколо одного центру. Ці півокруглі заглибини мають сферичне склепіння. Над ними підноситься невисокий підбанник шостикутної форми, що завершується теж сферичною банею.

Вхід до ротонди первісно був з південного заходу. В 4-х інших заглибинах-нишах були вікна продовгастої форми, що закінчувалися півокруглим склепінням. Також шостикутний підбанник мав 6 вузьких вікон, що теж мали півокругле закінчення.

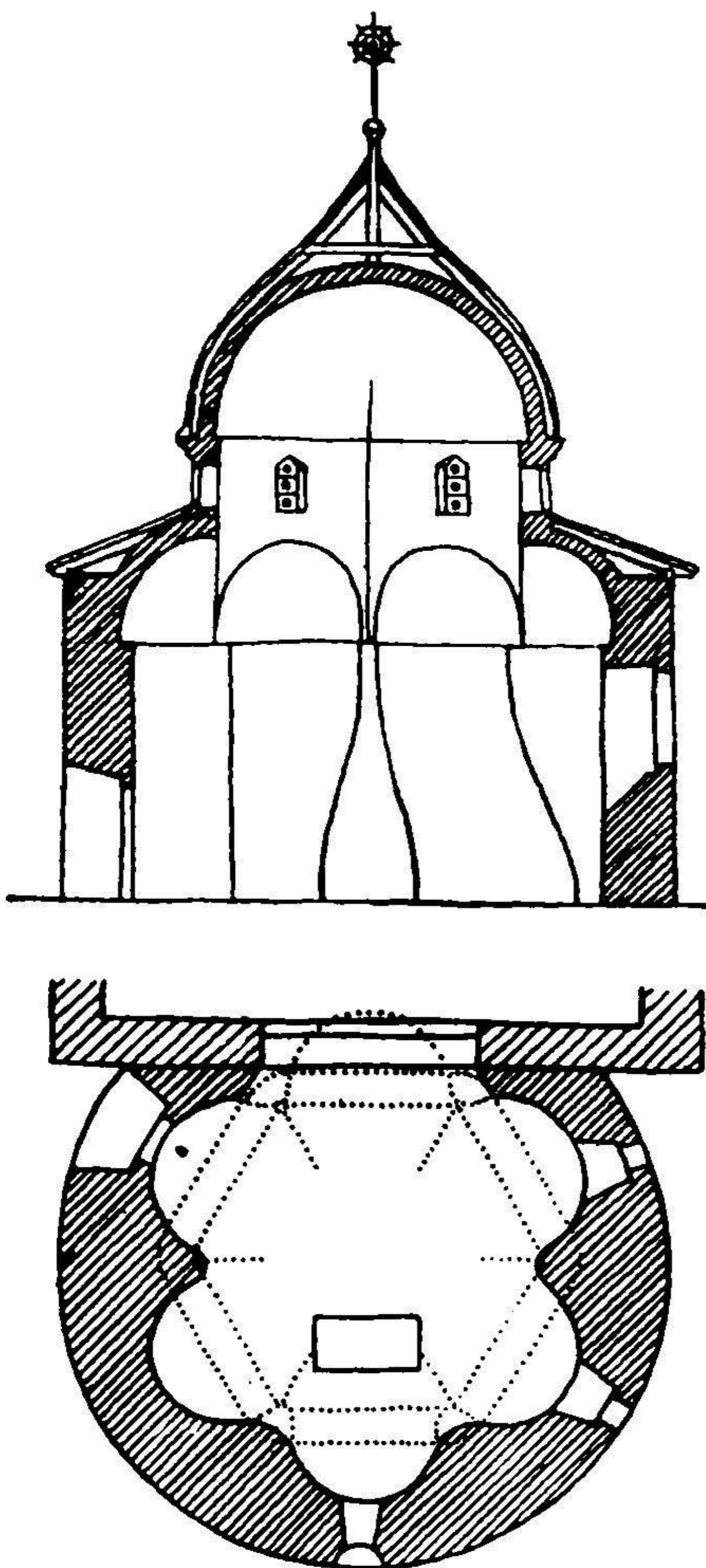
В початку XV. стол. до ротонди добудовано продовгасту наву і, можливо, від тоді церква стала римо-католицькою.

В добудованій наві збереглися цінні фрески XV. стол., які свідчать про впливи італійського, готичного натуралізму.

Під час реставрації будови 1912 року, над склепінням бані побудовано нову дерев'яну баню в формі середньовічного шолома. В такому вигляді будова заховалася до наших днів.

Тому, що про Горянську ротонду не збереглися ніякі літописні й взагалі історичні звістки, повстало багато здогадів щодо часу будови та її стилістичних ознак (автори М. Новаківський, В. Пачовський, І. Краль, Ф. Заплеталь, В. Залозецький, К. Гут).

В давніших малярських публікаціях, як „малярську“ пам'ятку датували навіть передроманською добою. Чеський дослідник Ф. Заплеталь слушно зазначає, що в середній Подунайщині, зокрема в Чехії, Угорщині й Німеччині, нема будов, які можна було б уважати за зразок або принаймні за аналогію горянської ротонди. На його думку, традиції цього будівництва треба шукати в київській державі, або була вона побудована майстрами, які прийшли разом із подільським князем Федором Коріятовичем (1393-1414).

Перекрій і план рото́нди в Горянах.
Обміри архітекта Свободи.

Дослідивши горянську рото́нду на місці в 1925 році, зокрема техніку і матеріал будови (тонка цегла грубости 4-5 см. і коло 30 см. ширини), автор прийшов до таких висновків: Ясні і логічні форми будови, центральність заложення і просторового об'єму, широкий підбанник, спосіб перекриття зі сферичною банею, відсутність дрібних прикрас — все це промовляє за візантійську основу і стиль, хоч і були тут деякі романські впливи.

Найстарша рото́нда з апсидами була в Херсонесі в Криму 600 року, далі були відомі рото́нди у Вишгороді коло Києва 1115 р., Галичі і Володимирі Волинському XII-XIII стол. Зокрема в Галичі була рото́нда св. Іллі XII-XIII стол. та Воскресенська церква з 6 апсидальними нишами, подібно до горянської рото́нди. Ще більш розвинена рото́нда з 8 нишами зберігається у Володимирі на Волині (церква св. Василя) правдоподібно з XIII стол. Тому й горянську рото́нду коло Ужгороду слід датувати XII—XIII стол., як зразок староукраїнської умілости. Як раз у той час зносини поміж Західною Україною і Закарпаттям були особливо інтенсивні.

Церква св. Пантелеймона в Галичі

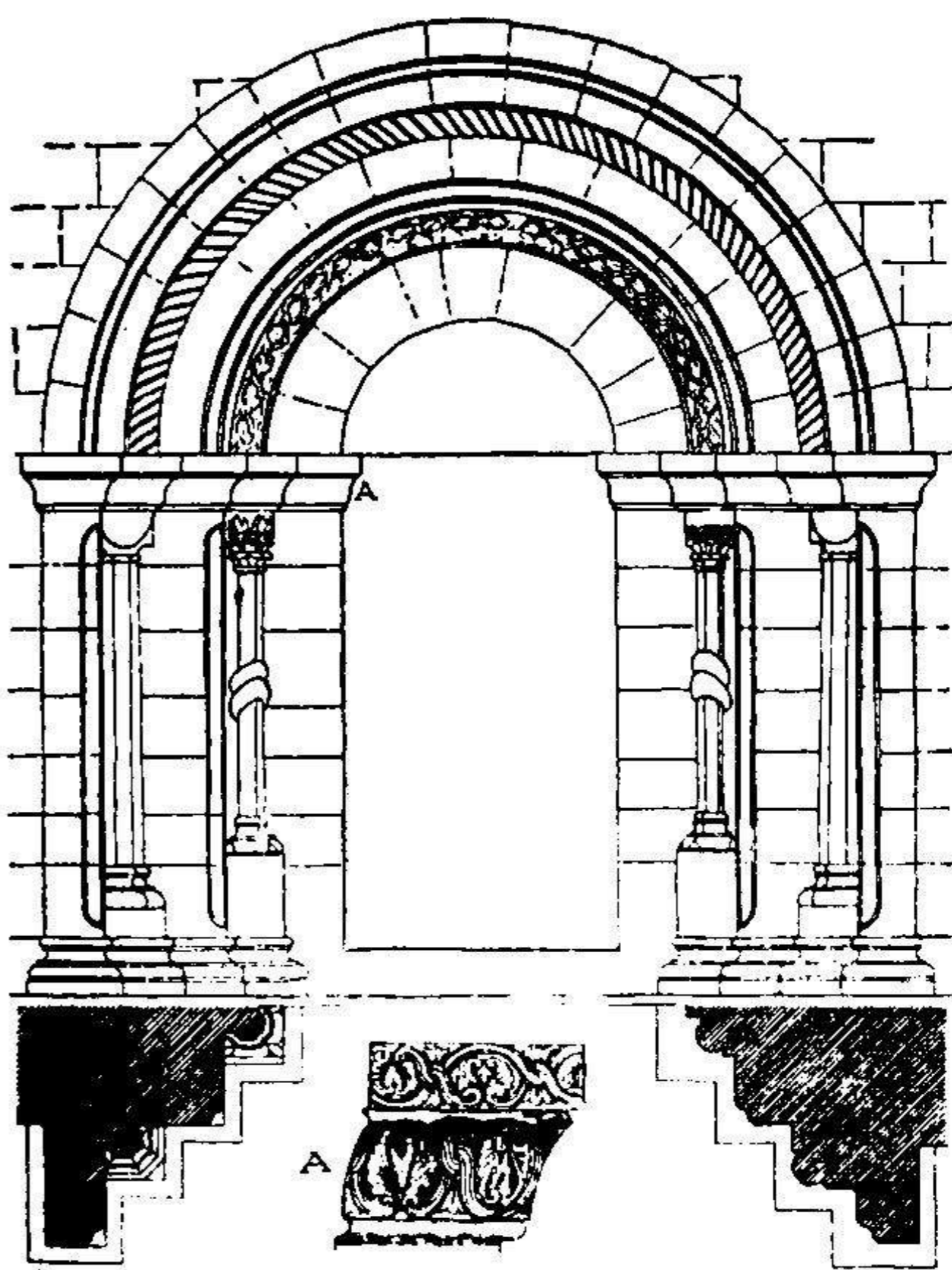
Територія старого, княжого Галича незвичайно багата на пам'ятки будівництва, але майже всі вони є під землею, як фундаменти, рештки стін і деталей будов. Досить сказати, що досі розкопано коло 30 решток окремих будов XII-XIII століть. Вони розміщені на величезному просторі (див. долучену мапу) і це власне свідчить, як старий Галич був великий, при чому слід брати до уваги не тільки саме місто над Дністром, але також пригороддя та приміські оселі.

В Галичі знайдено різноманітні типи будов. Пляни більших церков подібні до наддніпрянських, у вигляді трьох нав з трьома апсидами, із збереженням центральності, з одною банею по середині. Можна лише вказати на дрібні різниці, наприклад, апсиди не так зближені поміж собою, як київські, крім головного входу звичайно бували бічні двері, рідко зустрічаються видовжені нави та ін. Крім того, в Галичі зустрічаємо однонавні будови, ротонди, квадратні і полігональні, останні, правдоподібно, вежі оборонних будов.

В 1936-1939 рр. розкопав д-р Я. Пастернак фундаменти ка-

тедральної церкви Богородиці пол. XII стол. Була це трьохнавна будова з широким опасанням з трьох боків церкви, так що ціла будова досягала розміру 37,5х32,5 метрів. Знаємо з літописів, що „бі град створен на церкві“ (1219 р.), себто будова була достосована для оборонних цілей.

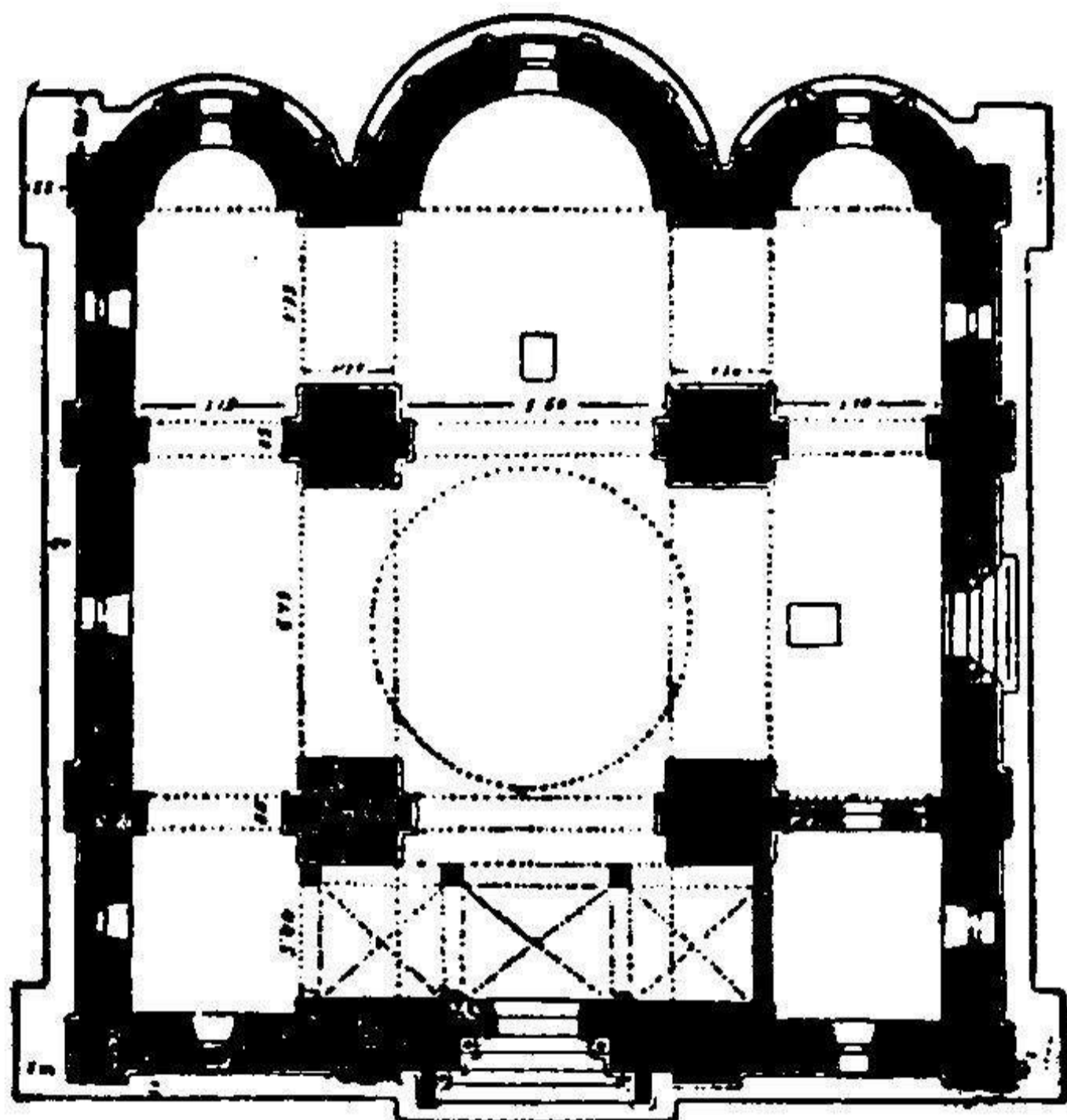
Особливістю галицьких пам'яток є сама будівельна техні-

Головний портал церкви св. Пантелеймона в Галичі 1200 р.

ка. Майже всі будови побудовані з тесаного каменя та більше відбивають романські впливи, особливо в деталях.

Єдина з галицьких пам'яток архітектури, що збереглася до наших днів з надземними сті-

Плян церкви св. Пантелеймона в Галичі 1200 р. (за Лушкевичем)

нами та деталями, є церква св. Пантелеймона, недалеко від впливу р. Лімниці до Дністра. Була збудована в 1200 р. за часів кн. Данила Романовича. В XVI стол. перебудована, а саме надбудовано стіни, побудовано фронтон у пізньо-ренесансовому стилі та перекрито поєдинчим дахом на два схили. В такому вигляді церква перейшла до латинників і стала називатися костелом св. Станіслава.

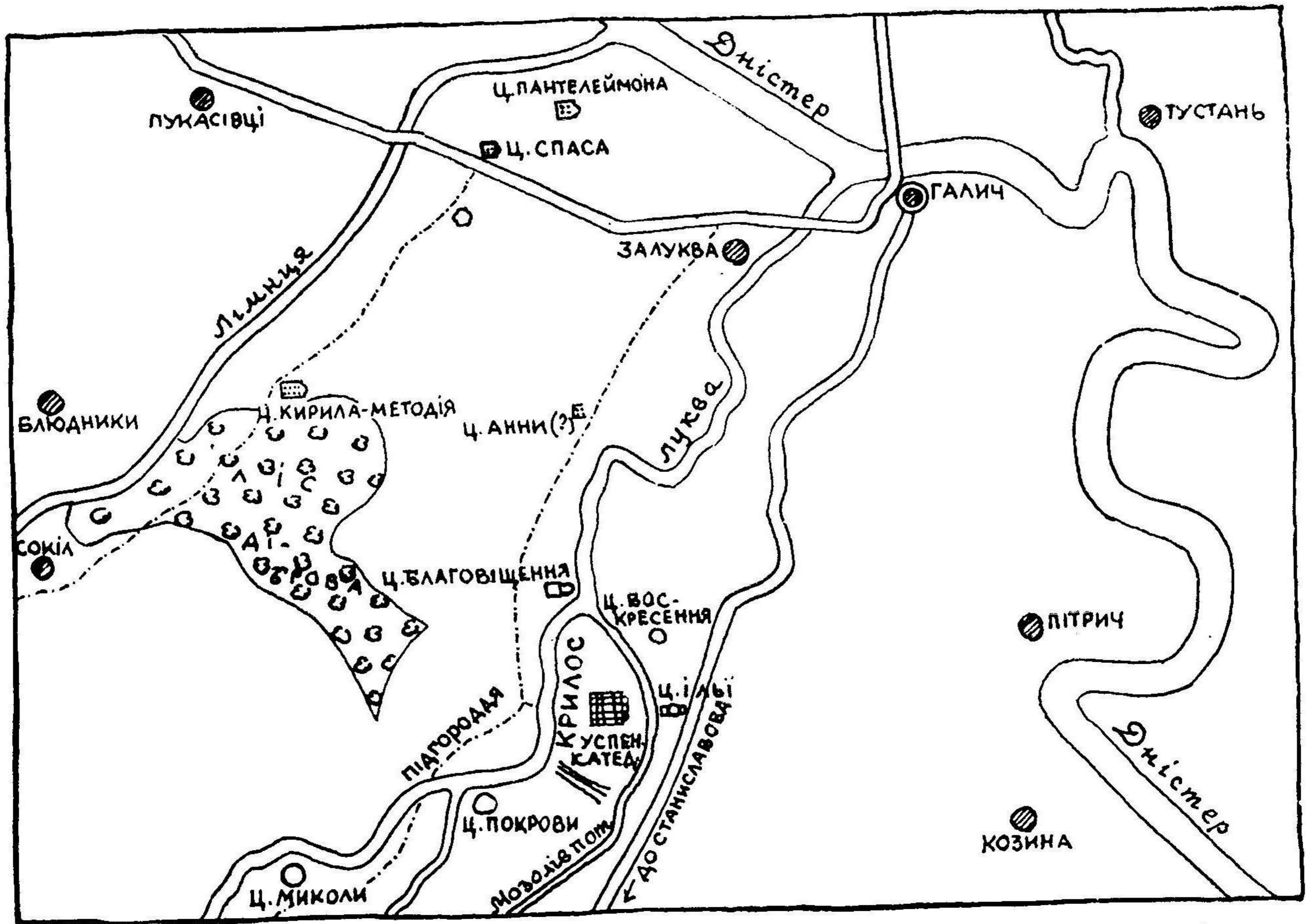
Будова має типову, для старокняжої доби української архітектури, запланування. Три нави закінчуються трьома апсидами, а на перехресті середньої шир-

шої нави і поперечного т. зв. трансепту була велика баня, злегка еліпсоїдної форми. Розмір цілої будови 21,0x17,5 метрів. З первісних стін залишилися на всю висоту східні частини мурів. Подібно до інших галицьких пам'яток, церква Пантелеймона відзначається прекрасною технікою правильно уложеного тесаного каміння. Велику вартість мають також різьблені в камені деталі і прикраси, як портали, капітелі, колонки, одвірки та інше. Вони мають виразний романський характер, хоч опрацьовані в своєрідних та оригінальних рисах.

Особливо розкішний портал головного входу (див. рис.). Утворюють його два виступи з двома парами колон, що з'єднані між собою почвирним луком (архівольтом). Капітелі колон, т. зв. плінтуси, пошевки і архівольти прикрашені тонко різьбленими орнаментами у формі плетінки і рослинних мотивів. Тип цього порталу і особливо різьблений фриз найбільше нагадує різьби ломбардських і надрайнських романських будов.

Бічний портал значно скромніший, з одною парою колон і своєрідно різьбленими капітелями. В гарних і делікатних формах оброблені також апсиди церкви (вівтарної частини). Середня апсида назовні має 6 тонких півколонок з різьбленими капітелями, що закінчуються півкольними арками.

Під час першої світової війни 1914-16 рр. церква була пошкоджена гарматним вогнем, особливо потерпів дорогоцінний головний портал з різьбою.

Плян старовинного Галича з фундаментами княжих церков (за Л. Чачковським і Я. Хмільевським).

ДРУКОВАНІ ПРАЦІ ВОЛОДИМИРА СІЧІНСЬКОГО

з історії української архітектури старокняжої доби

1. Нові праці з української архітектури. „Нова Україна“, Прага 1923, ч. 4, ст. 107.
2. F. Zapletal, Horjanska Rotunda. Там само 1924, ч. 1-3, ст. 87.
3. Г. К. Лукомскій, Старые годы. „Літ.-Наук. Вістник“, Львів 1924, к. III-IV, ст. 350.
4. Ukrajinska architektura — L'architecture Ukrainienne. „Umeni Slovanu — L'Art Slave“, Brno 1924, № 4, ст. 24.
5. Архітектура в стародруках. Львів 1925, ст. 26+26 таб. з 190 рис.
6. Повстання та еволюція форм трехдільного заложення української церкви XII-XVIII ст. „Стара Україна“, Львів 1925, ч. VII-X, стор. 127-131.
7. Г. Лукомскій. Кнев. „Стара Україна“, Львів 1925, ч. VII-X, ст. 168.
8. Конспект історії всесвітнього мистецтва. Прага 1925, II вид. Прага 1928, ст. 182-207.
9. Архітектура старокнязівської доби X-XIII ст. Прага 1925, ст. 52+24 таб. з 78 іл.
10. Брама в Мілеті і фасад катедрн у Володимирі Волинському. „Україна“. Київ 1928, к. 3, ст. 24-26.
11. La genese et l'evolution des formes des tours et des clochers de bois en Ukraine. Congres International des arts populaires, Paris 1928, ст. 49-50. Також: Art Populaire, Paris 1931, ст. 186.
12. Ротонди на Україні. Наук. Збірник за 1929 р. Істор. Секції УАН, Київ 1929, ст. 62-91, і окремо, Київ 1929, ст. з 15 ілюстр.
13. Ouvrages Ukrainiens sur l'art byzantin parus pendant la periode de 1917a1930. „Byzantinoslavica“, Praha 1931, III., s. 1, ст. 247-255.
14. M. Walicki, Cerkiew sw. Borysa i Gleba na Kolozy. J. Raczynski i M. Walicki, Z wycieczki naukowej (Wlodzimierz Wolynski). „Український Інженер“, Подєбради 1931, ч. 2, ст. 72-73.
15. Україна в новій архітектурній енциклопедії. „Час“, Львів 1931, ч. 90.
16. Wasmuts Lexikon der Baukunst. „Український Інженер“, Подєбради 1932, ч. 3, ст. 84-85.
17. W. Walicki, Sredniowieczne cerkwie Wlodzimierza. „Богословія“, Львів 1932, т. X, к. 3.
18. В. Базилевич, Роботи над обслідуванням мозаїк Київської Софії. „Мистецтво“, Львів 1933, ч. IV.
19. Чернігів. „Життя і Знання“, Львів 1934, ч. 5, ст. 132-34.
20. Архітектура мурована. Українська

- Загальна Енциклопедія, Львів-Станіславів, 1934, т. III. ст. 436-438.
21. Перемишль. „Життя і Знання“, Львів 1934, ч. 10, ст. 276-278.
  22. Руйнують Київ. „Діло“, Львів 1935, ч. 111.
  23. Горянська ротонда. „Український Тиждень“, Прага 1935, ч. 31-32.
  24. Українська архітектура. „Українська культура“, Збірник, Подебради 1934, ст. 188-191, Регенсбург 1947, ст. 180-219.
  25. „Столи“ княжої України. Історичний календар-альманах Червоної Кални на 1937 р., Львів 1936, ст. 20-28, з 5 ілюстр.
  26. Яку будову найдено в Крилосі. „Наша Батьківщина, Львів 1938, ч. 7-8, ст. 171-173.
  27. Херсонес-Корсунь. „Життя і Знання“, Львів 1939, ч. 2, ст. 41-43.
  28. Byzantske stavitelstvi. Teysler-Kotyska — Technicky Slovník naučný, Praha 1940, Doplňky, d. I, st. 274.
  29. Monumenta Architecturae Ucrainae. Прага 1940. з 45 іл. архіт. IV-XIII ст.
  30. Місто Холм. Краків 1941, ст. 24.
  31. Зруйновані українські пам'ятки архітектури в Києві. „Український Вісник“, 1941, ч. 30.
  32. Знищені пам'ятки українського мистецтва. „Наші Дні“, Львів 1942, ч. 4.
  33. Десятинна церква у Києві. „Молоде життя“, Мюнхен 1946, ч. 3, ст. 42-45.
  34. Пам'ятки української архітектури - Monuments of the Ukrainian Architecture. Франкфурт 1946 (Альбом XII таб.).
  35. Vychodoslovanske stavitelstvi. Teysler-Kotyska, Technicky Slovník naučný, Praha, 1949 Dod. sv. 2, st. 1367-1373.
-

З М І С Т

Передмова	7
Ротонда в Херсонесі 600 р.	9
Церква VIII стол. в Керчі	12
Десятинна церква в Києві	15
Свята Софія в Києві	21
Золота Брама в Києві	31
Чернігівський Спас	34
Соборна церква Печерської Лаври	38
Видубецький монастир	43
Золотоверхий монастир	47
Катедра у Володимирі	53
Горянська ротонда	57
Церква св. Пантелеймона в Галичі	59
Бібліографія	62